

BLASKOVITS JÁNOS

A munkásosztály fogalmáról

BLASKOVITS JÁNOS

A munkásosztály fogalmáról

BLASKOVITS JÁNOS

A munkásosztály fogalmáról

Az itt következő tanulmány a Társadalomtudományi Intézet egyik fő kutatási témája – a munkásosztály helyzetével összefüggő elméleti, politikai, gazdasági, kulturális és szociális problémák, perspektívák – vizsgálatának keretébe illeszkedik, ennek első láncszeme.

A tanulmány munkahipotézis szerepét is betölti, segíteni kíván a további kutatások határainak kijelölésében, eredmények értelmezésében és szintézisében, s igyekszik fogalmilag megragadni a párhuzamosan folyó részletkutatások belső összefüggéseit is.

A továbbiakban külön tanulmányok foglalkoznak a munkásosztály belső rétegződésével (ágazati, szakmai szempontból, társadalmi eredet, kor és nemek stb. szerint), a munkásosztály művelődési és kulturális helyzetével, politikai tudatával, ideológiai, erkölcsi arculatával és életviszonyaival, s külön egyes munkásrétegekkel: ifjúság, nők stb.

Az Intézet ez irányú kutatásai arra a felismerésre alapozódnak, hogy bár a munkásosztály társadalmunk elismert vezető ereje, problémáinak elméleti igényű tanulmányozása eddig eléggé elhanyagolt. A kutatások célja ezért: felmutatni azokat a tényezőket, amelyek alaposabb ismerete hozzájárulást jelenthet a munkásosztály vezető szerepének érvényesítéséhez.

Fentiekkel a tanulmány feladatait kívántam érzékeltetni s jelezni, hogy számos kérdésre szükségszerűen csak utalni lehetett, köztük több olyan problémára, amelyeket a magyar tudományos irodalom eddig alig vagy egyáltalán nem érintett. Természetesen a tanulmánnyal kapcsolatos minden megjegyzést örömmel fogadunk.

A szerző

A téma jelentőségéről

Korunk alapvető tartalma – állapította meg a kommunista és munkáspártok 1957-es és 1960-as moszkvai értekezlete – a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet. E folyamat hordozója, fő szereplője a *munkásosztály*, melynek történelmi hivatását, az osztály nélküli társadalom megteremtését Marx tárta fel. „Marx tanításának legfontosabb tétele az – mondotta Lenin –, hogy a proletariátusra mint a szocialista társadalom megteremtőjére világtörténelmi szerep hárul.”¹ Marxnak ez a felismerése a múlt század közepén született, amikor a világ népességének csupán egy százaléka volt ipari munkás. Az azóta eltelt időben – fényesen igazolva Marx zseniális előrelátását – a munkásosztály a fejlett országok döntő erejévé, a szocialista világban uralkodó osztállyá vált, s az elmaradott országokban is egyre nagyobb szerepet tölt be.

Korunk munkásosztálya sok tekintetben különbözik a XVIII. század és a XIX. század első kétharmadának korlátlan kizsákmányolás alatt sínylődő, nyomornegyedekben összezsúfolt, létbizonytalanságban tengődő, a társadalomból „számkivetett” proletariátusától.

Az elmúlt évszázadban a munkásosztály létszáma nagymértékben megnövekedett, helyzete, belső rétegződése, a társadalomban betöltött szerepe jelentősen átalakult. Mindez időszerűvé teszi, hogy e változásokat elemezve megrajzoljuk korunk munkásosztályának valóságos képét, annál is inkább, mivel a társadalomban végbement nagyarányú változások ürügyül szolgálhatnak – és szolgálnak is – a munkásosztály

¹ Lenin: Marx Károly tanításának történelmi sorsa. *Lenin Művei*. 18. köt. Szikra 1955. 595. old.

fogalmának ellenséges, rosszindulatú, hamis meghatározására. Napjainkban a burzsoá szociológusok és közgazdászok előszeretettel használják az „ipari társadalom” fogalmát, ide sorolva a fejlettebb tőkés- és szocialista országokat. Bizonyos, valóban meglevő hasonlóságokból kiindulva azt bizonygatják, hogy a kapitalizmus vagy szocializmus alternatívája elavult, hogy az osztályok és osztályellentétek elmosódnak, a kapitalizmus természete megváltozott, és – mint egyszer Erhard volt nyugatnémet kancellár kifejezte – „már csak a neve maradt meg”. Az ipari társadalomból – szerintük – eltűnt vagy eltűnőben van mind a munkásosztály, mind a tőkésosztály, és valamiféle új társadalmi struktúra van kialakulóban az „ipari társadalom” munkamegosztása alapján.

A burzsoá ideológusok nézeteivel rokon az a revizionista tétel, mely szerint a munkásosztály hatalomra jutása után vezetői a néptől elidegenedett „új osztállyá” válnak. Hasonló ehhez a kínai vezetők álláspontja is, mely szerint a fejlett kapitalista és a gazdaságilag előrehaladottabb szocialista országok proletariátusát eltorzította, opportunistává tette életkörülményeik javulása. Ezért úgy vélik, hogy a forradalmiság, az imperializmus elleni harc egyedüli igazi letéteményesei az embertelen sorban levő gyarmati és függő országok munkásai, parasztjai, a fejlett kapitalista országokban pedig legfeljebb a munkásosztály legalsó rétegei, tehát főleg a bevándorolt, idegen munkások, a négerek stb. E vélemények szerint a munkásosztály öntudata életszínvonalának emelkedésével egyenes arányban csökken.

Mindez arra utal, hogy a munkásosztály kérdéseinek vizsgálata – nemzetközi ideológiai összefüggésében nézve is – rendkívül nagy jelentőségű feladat. Ehhez még hozzátehetjük, hogy e tekintetben – a jelek szerint – gondolkodásunk bizonyos mértékig elmarad a XX. század nagy társadalmi változásai, a technika, a termelőerők gyors fejlődésével kapcsolatos valóság mögött. E lemaradás behozását mind politikánk helyes továbbfejlesztése, mind e helytelen nézetek leküzdése megköveteli. Ezt a felismerést tükrözi az a megkülönböztetett figyelem, amely a társadalmi struktúra, az osztályviszonyok, a szociális rétegződés és különösen a munkásosztály

tály kérdései iránt mind hazánkban, mind a többi szocialista országban és a fejlett kapitalista országok marxista-leninista pártjaiban, kommunista és haladó ideológusok körében az utóbbi időben megnyilvánul, s ami önmagában is kellő indoka lehet e munka elkészítésének. De nem felesleges rámutatni ezeknél konkrétabb okokra sem.

A jelen tanulmány feladatának azt tekintjük, hogy e viták alapján kifejtsük álláspontunkat a szocialista korszak munkásosztályának *fogalmát illetően*.

Ez számunkra mindenekelőtt elvi, de gyakorlati szempontból is fontos. Pártunk politikájának sarkkövei: a munkásosztály vezető szerepe, a munkás-paraszt szövetség szilárdítása, a szocialista nemzeti egység megteremtése és erősítése, a helyes osztály-, illetve szövetségi politika. Mindez elképzelhetetlen a valóságos viszonyok mélyreható ismerete nélkül.

Ugyanakkor tény, hogy nem kielégítőek saját társadalmunkról szóló ismereteink, és ezen belül különösképpen nem elég az, amit elméleti, tudományos munkáink a munkásosztályról nyújtanak. Hiba a régi, túlhaladott álláspontok megmerevedése, ezen belül a munkásosztály fogalmának konzervatív, a fogalmat általában leszűkítő megítélése (mely nézet nem vesz tudomást a nagy horderejű társadalmi, technikai változásokról, s háborítatlanul egy túlhaladott állapothoz fűződő kategóriákban gondolkodik). De ugyanígy hiba az is, ha eltúlozzuk az osztályok megszűnésének tényleges folyamatát és eredményeit, és lebecsüljük az osztályok, így a munkásosztály – hosszú időre szóló – létezésének tényét. Mindkét végre találhatunk példát a köztudatban és az ideológiai életben is.

Választ kell adnunk mindenekelőtt arra a csak látszólag egyszerű kérdésre, hogy a munkásosztály vizsgálatánál milyen rétegeket, milyen foglalkozási ágak dolgozóit kell figyelembe venni. Helyes-e, hogy csak az iparban és ott is csak a fizikai munkásként foglalkoztatott dolgozók tekinthetők munkásnak, vagy ma már helytelen a munkásosztály fogalmának ez a – valószínűleg korábban is túlzott – leszűkítése? Helyes válasz nélkül nem megbízható mindaz, amit a mun-

kásosztályról mondani akarunk, akár belső – ágazati, szakmai, kor és nem, társadalmi eredet szerinti – rétegződését, akár a nagyobb kérdéseket – életkörülményeit, műveltségi szintjét, sőt politikai ténykedését – vizsgáljuk.

Számunkra nem az a döntő kérdés, hogy a munkásosztályhoz soroljunk-e vagy sem egy-egy határesetet képező dolgozót (mondjuk üzemi írnokot vagy adminisztrátort), hanem az, hogy a nagyobb rétegeket, csoportokat tekintve milyen irányú mozgásról van szó, amely befolyásolja vagy változtatja a munkásosztály kereteit, és főleg hogy milyen elvek szerint helyes az osztály fogalmát meghatározni.

Ebből a szempontból alapvetőnek tartjuk például annak tisztázását, hogy ne csak a fizikai dolgozókat tekintsük munkásnak (az ilyen leszűkítés nem áll összhangban a marxista klasszikusok ezzel kapcsolatos nézeteivel, és nem veszi figyelembe az új körülményeket sem), ugyanakkor ne oldjuk fel a munkásosztályt az összes dolgozók bizonyos szempontból formátlan tömegében. Egyrészt korábbi helytelen vagy nem kielégítő ismereteink pontosabbá tétele, másrészt a társadalmi fejlődés új mozzanatai megkövetelik a munkásosztály fogalmának korszerűbb, szélesebb értelmezését. Ennek a kitérítésnek azonban objektív határai vannak, melyeket tudományosan tisztázni kell. Szükséges annak meghatározása, hogy milyen dolgozó rétegeket tekintünk ma munkásoknak, amelyeket korábban nem soroltunk a munkásosztályhoz, illetve mostani értelmezésünk szerint milyen dolgozó rétegek nem tartoznak a munkásosztályhoz azok közül, amelyeket korábban oda soroltunk. A munkásosztály fogalmának meghatározása nagy társadalmi, politikai jelentőséggel bír.

Az e téren mutatkozó bizonytalanság összefügg a szocialista társadalom struktúrájával kapcsolatos és máig sem egyértelműen eldöntött vitákkal is. A jelenlegi struktúra-viták egyik fő problémája, hogy nem ismerjük megfelelően az egyes osztályokat, rétegeket, s emiatt ezek a viták szükségszerűen elvontak. A munkásosztály fogalmának, belső rétegződésének, helyzetének, tudatának behatóbb vizsgálata feltehetően segíti és meggyorsítja a szocialista társadalom struktúrájának pontosabb megismerését. Az is igaz viszont, hogy a szocialista

társadalom struktúrájáról mint egészről alkotott helyes kép nélkül sem lehet meghatározni a munkásosztály fogalmát. Különösen kézenfekvő ez például a tulajdon és munkamegosztás struktúráképző szerepéről folytatott vitánál.

A munkásosztály fogalmának pontosabb meghatározása nem jelenti azt, hogy egyszer s mindenkorra érvényes fogalmazásokra törekszünk. Vizsgálatunk kiindulópontja természetesen a jelenlegi helyzet, és egyik célja is az, hogy jobban eligazodjunk a mai viszonyok között. Ám számolnunk kell társadalmunk átmeneti jellegével is, hiszen egész társadalmunk, munkásosztályunk is a kapitalizmusból nőtt ki és a kommunizmus felé halad. Ez azt jelenti, hogy a ma számára levonható igen fontos következtetéseken túl vizsgálatunk célja – talán legfontosabb célja – a perspektíva felvázolása. Nem csupán a jelenlegi állapotot, hanem alakuló, formálódó életünk folyamatát kívánjuk elsősorban ábrázolni, s ebben a munkásosztály helyét meghatározni. Nem akarunk valamilyen sémát felállítani, csupán a munkásosztály fejlődésének *tendenciáját* meghatározni.

Külön vizsgálandók a munkásosztály fogalmának korszerűbb értelmezésével kapcsolatos politikai konzekvenciák: a munkásosztály politikai túlsúlya, vezető, hegemon szerepe, történelmi elhivatottsága. A munkásosztály határainak tudományosan megalapozott kiterjesztése a legkevésbé sem csökkenti az ipari munkásság vezető szerepét, s nem jelentheti azt, hogy a politikailag kevésbé fejlett rétegeket egy szintre helyezzük az ipari munkásokkal.

A munkásosztályhoz való tartozás az egyén politikai megítélésénél nem tekinthető automatikusan adott pozitív kádervéleménynek, „erkölcsi bizonyítványnak”. Ez nemcsak a munkásosztály misztifikálását jelentené, hanem a különböző megközelítési módok hibás összekeverését is.

Az egyén osztályhelyzete, valamely osztályhoz tartozása mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban objektív ismérveken alapul. A tulajdon, a munkamegosztás és más fontos jellemzők szerinti elhatárolást fejez ki. A munkásosztályhoz tartozhat a korábban más osztályhoz tartozó egyén, míg jelenleg nem tekinthető odatartozónak sok onnan ki-

emelt munkás. Objektív helyzetét tekintve munkás lehet adott esetben a volt kizsákmányoló, viszont nem az a munkásból lett funkcionárius. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy politikailag kevesebbre vagy ugyanannyira értékelnénk az utóbbiakat. Az osztályhoz való tartozás nem jelent automatikusan politikai értékelést, még ha van is természetes kapcsolat a kettő között. Az első objektíve adott, a másikban viszont szükségszerűen sok a szubjektív elem. Tehát a politikai megítélés egyénenként differenciálendő. Egyebek között: a munkásosztály vezető szerepének egyik fő biztosítéka az a negyedmilliónyi „volt munkás”, akiknek nagy része osztályhelyzetét tekintve ma nem munkás, mégis osztálya hűséges, legöntudatosabb, legharcosabb képviselője. Ebből azonban nem következik, hogy mesterkélten és erőszakosan munkásnak tekintsük őket, ahogyan az egyes szerzőknél tapasztalható. (Erre a konkrét elemzésnél még visszatérünk.)

A munkásosztály határainak kitágítása nem homályosíthatja el a munkásosztály gerincének, az ipari munkásságnak, ezen belül a nagyipari munkásságnak a különleges szerepét. Lenin több helyen is rámutatott: a pártnak mindenekelőtt az ipari proletariátusra kell támaszkodnia. A munkásosztály fogalmának szélesebb értelmezése ma sem változtat azon, hogy legfontosabb rétegének a nagyüzemi munkásságot tekintsük, amely pártunknak is legfőbb támasza. Viszont ugyancsak Lenin hangsúlyozta: „amikor elismerjük, hogy a gyári munkásokra kell összpontosítanunk minden erőnket, ... ezzel egyáltalában nem azt akarjuk mondani, hogy az orosz szociáldemokrácia hagyja figyelmen kívül az orosz proletariátus és a munkásosztály többi rétegét.”² A munkásosztály minden rétege fontos számunkra, a párt terveit az egész munkásosztály erejére építi. A munkásosztály fogalmának pontosabb meghatározása segíti politikai munkánkat is, hogy felszámolva a téves nézeteket, ne szűkítsük le azt indokolatlanul az osztály egyik-másik – még ha legfontosabb – rétegére sem.

A munkásosztály fogalmát és annak határait a mi társa-

² Lenin: Az orosz szociáldemokraták feladatai. *Lenin Összes Művei*. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 422. old.

dalmunk munkásosztályának példáján vizsgáljuk. Emellett szükséges a kapitalizmus munkásosztályának elemzése is, mert ebből is adódnak bizonyos elvi tanulságok, amelyek a nyugati fejlett tőkésországok marxistái között érdekes vitákban merültek fel az elmúlt években.

Felhasználva a marxizmus–leninizmus klasszikusainak útmutatásait és más szocialista országok ideológusainak elemzéseit, igyekszünk meghatározni a szocializmus korszaka munkásosztályának fogalmát, határait, kiterjedését.

I. A szocialista társadalom struktúrája és a munkásosztály

A munkásosztály fogalmának pontos meghatározásánál először a társadalom egész struktúrájával való összefüggéseket kell vizsgálni.

A társadalom az emberi szükségleteket kielégítő termeléssel alakult ki. Az emberi társadalom nem az egyedek mechanikus halmaza; a társadalom egyedei, csoportjai *a termelési viszonyok összessége által meghatározott viszonyban* – kölcsönös függésben – vannak egymással. E viszonyok rendszere a társadalmi struktúra, melynek központi eleme az osztálytársadalmakban az adott társadalom *osztálytagozódása*. A szocialista társadalomban megszűnt a termelési eszközök magántulajdona, ezért osztályszerkezete és szociális struktúrája a korábbi társadalmakhoz viszonyítva sajátos.

A szocializmus alapjai lerakásának időszakában a tulajdonviszonyok és a termelőerők változása a társadalom struktúrájának gyökeres minőségi átalakulását eredményezte. Megváltoztak az osztályviszonyok. A tőkés- és nagybirtokos osztály, a városi és falusi burzsoázia felszámolásával megszűntek azok az osztályok és rétegek, amelyek érdekeivel ellentétes a szocializmus építése. Társadalmunk baráti osztályokból és rétegekből áll.

A szocialista forradalom kivívása után *a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével megszűnnek, átalakulnak a korábbi osztályok, megváltozik az osztálystruktúra és felszámolódnak az antagonisztikus osztályellentétek*. Ez legvilágosabban látszik a volt uralkodó, kizsákmányoló osztályok esetében. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével a parasztság osztályhelyzete is gyökeresen megváltozik: kisáru-termelő, magántulajdonos osztályból szocialista osztállyá válik. Az addig kizsákmányolt és elnyomott munkásosztályból a termelési

eszközök és a hatalom birtokosa lesz. A gyors ütemű iparosítás óriási mértékben növeli létszámát, lakosságon belüli arányát.

A szocialista társadalom struktúrája, osztálytagozódása részben a tőkés korszak maradványa. A kapitalizmusban alakultak ki a munkásosztály és a parasztság közötti lényeges különbségek, melyeket a szocialista forradalom nagymértékben csökkent, de teljesen nem szüntet meg.

A szocializmusra jellemző osztályok a szocializmus építésének folyamán formálódnak ki, és sok szempontból lényegesen különböznek az antagonisztikus társadalmak osztályaitól. Ezt világosan példázza mind a munkásosztály, mind a parasztság. Az osztályok elhalásának kezdete a tőkés társadalom osztályainak és osztályviszonyainak megszűnése és a szocialista társadalomra jellemző osztályok kialakulása, melyek között a különbségek fokozatosan csökkennek.

A szocialista társadalom élenjáró, vezető, s egyben legnagyobb létszámú osztálya a *munkásosztály*. A lakosságon belüli arányának pontos megállapítása nehéz feladat. A hivatalos statisztikai felmérésekben használatos foglalkozási kategóriák ugyanis a munkásosztály fogalmának módosulását csak bizonyos elkerülhetetlen torzításokkal követik. A jelenleg használatos *munkások és alkalmazottak* kategóriájába tartozott 1966-ban a lakosság 72,6%-a. Ez azonban a munkásosztályon túl magában foglalja az államapparátusban, a társadalmi szervezetekben, az egészségügyi és szociális intézményekben, a kultúra és művelődésügy területén bérből és fizetésből élő dolgozókat. Részletesebb számításaink szerint – ha megpróbáljuk elkülöníteni e gyűjtőfogalomból – a munkásosztály létszáma 1966-ban csaknem 3,1 millió fő, az önálló keresőknek kb. 61%-a. Ebből fizikai munkás közel 2,6 millió, irodai és műszaki dolgozó valamivel több mint félmillió fő, százalékos megoszlásban a foglalkoztatottak számának valamivel több mint a fele, illetve 10%-a.³ Fontos körülmény, hogy a

³ A munkásosztályhoz soroltuk a termelőmunkát, illetve a szolgáltató tevékenységet végző, tehát valamennyi nem mezőgazdasági szervezeteti, fizikai dolgozót és – később megindokoljuk – a közvetlenül termelőmunkában foglalkoztatott műszaki dolgozókat, az üzemek, vállala-

szocialista átalakulás során a munkásosztály gerince, az ipari munkásság vált a munkásosztály legnagyobb létszámú csoportjává, ellentétben a felszabadulás előtti helyzettel, amikor a munkásosztály legnépesebb rétege hazánkban az agrárproletariátus volt. Jelentősen megnőtt a munkásosztály létszáma a közlekedésben, a hírközlésben, a kereskedelemben és a szolgáltatások területén. A munkásosztályhoz tartoznak továbbá – meghatározásunk szerint – a mezőgazdasági állami gazdaságok dolgozói is. Jelentős változás, hogy míg a felszabadulás előtt az ipari munkásoknak több mint 40%-a a kisiparban dolgozott, ez az arány ma minimális, a dolgozók többsége nagyüzemi munkássá vált. Ugyancsak jelentékenyen módosult a munkásság iparági összetétele és koncentráltsága is.

Társadalmunk másik nagy dolgozó osztálya a *szocialista útra lépett parasztság*. Ehhez soroljuk a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők közül főleg a termelőszövetkezetek dolgozóit. Számuk mintegy 1,2 millió fő, az összes keresőknek kb. negyede. A munkásosztály és a parasztság helyzetében nagymértékű közeledést hozott az a forradalmi folyamat, amely a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kezdődött meg, s melynek eredményeként a kisárutermelést szocialista nagyüzemek, a kisparaszti termelési eszközöket korszerű nagyüzemi eszközök, gépek és berendezések váltották fel.

Az ipar és mezőgazdaság közeledését több tény mutatja: a mezőgazdaságban is létrejöttek a szocialista termelési viszonyok; az egyéni gazdálkodást a szövetkezeti váltotta fel, s a termelés társadalmasíttottsága a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta is növekedett (a szövetkezetek ésszerű összevonása, az oszthatatlan alap növekedése stb. következtében); a gépesítés, a kémiai eszközök használata, az öntözés, a talajjavítás, általában a korszerű technika terjedése emelte a mezőgazdasági munka termelékenységét, jelentős változást hozott a tsz-tagok munkájának jellegében. Különösen a szö-

latok vezetőit, adminisztratív dolgozóit is. – Az ennek alapján elvégzett számításokért köszönettel tartozunk Őrsy Gyulánának, a Kozponi Statisztikai Hivatal munkatársának.

vetkezetek traktorosainak, gépkezelőinek, állattenyésztőinek, kertészeinek, szőlészeinek – azt mondhatnánk, a mezőgazdaság szakmunkásainak – munkája közeledett jellegében az ipari munkához.

A közeledés ellenére léteznek még alapvető különbségek a munkások és a parasztok között, ezért – ha nem is klasszikus értelemben – még vannak osztálykülönbségek a szocialista társadalomban is. A szocialista tulajdon *szövetkezeti formája* sajátosan köti össze a termelési eszközöket és a munkaerőt. Nagy szerepet játszik ebben a szövetkezeti tagok gazdasági kötöttsége (a háztáji, a föld, esetleg más eszközök bevitelének ténye), a földjáradék és más hasonló konzekvenciák. Ebből származnak azok a különbségek is, amelyek az állami szervekhez való viszonyban, az irányítás módjában, vagy akár a jövedelemelosztási formákban a két népgazdasági szektor, az ipar és a mezőgazdaság között tapasztalhatók. Mindezek a termelőerők adott szintjén nagy jelentőségűek, de egyben bizonyos mértékig a régi viszonyok maradványainak is tekinthetők. Ilyen a *földjáradék* (ami, ha nem is túl jelentős, mégis nem munkával szerzett jövedelem); a *háztáji* gazdaság (ami lehetővé teszi, hogy az élelmiszerek egy nem központilag kezelt és forgalomba hozott részénél – az áruellátáson túl – érvényesüljön a parasztságnak a minél magasabb ár elérésére irányuló törekvése); a fejlettebb munkaszervezési, elosztási módok mellett a fejletlenebbek gyakori alkalmazása (például a részesművelés). A régi viszonyoknak ezeknél jelentősebb maradványait találjuk a nem túl nagyszámú alacsonyabb típusú szövetkezetben.

A munkásosztály és a parasztság közötti különbségek döntő oka tehát a szocialista tulajdon két formájának különbözősége, melynek alapja – egyben a két osztály közötti különbség másik oka – az ipar és a mezőgazdaság termelőerőinek színvonala közötti jelentős eltérés. A tulajdonhoz való viszony szerepe a társadalmi struktúra kérdésében *általában nem csökken*, de az egyes embercsoportok közötti szociális *különbségekben* és a munkásosztály, valamint a parasztság közötti *osztálykülönbségekben relatíve növekvő szerepet játszik a munkamegosztás*; a munkásosztály és a parasztság esetében

az ipar és a mezőgazdaság közötti nagy társadalmi munkamegosztás és különbség.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az ipar és mezőgazdaság közötti különbségek a csökkenés ellenére még hosszú ideig nem szűnnek meg. Az ipar magasabb színvonalon társadalmasított és nagyüzemibb, mint a mezőgazdasági szövetkezet, ami többé-kevésbé hűen tükrözi azt a körülményt, hogy az ipar termelőerői fejlettebbek, mint a mezőgazdaságé. Ennek megfelelően fejletlenebb a mezőgazdaságban a munkamegosztás is: a tsz-ek fentebb említett „szakmunkásai” a tagságnak mintegy felét teszik ki csupán. A tagság másik fele – némi módosulással ugyan (nem igaerővel szánt, csak kivételesen arat kaszával stb.) – a hagyományos, primitív, általában nagyon erős fizikai igénybevétellel járó „mindenes” paraszti munkát végzi ma is.

A munkásosztály és a parasztság a szocialista társadalom két alapvető nagy termelő osztálya, melyeknek egymáshoz való viszonya, szövetsége a hatalom alapja, a szocialista építés sikerének nélkülözhetetlen feltétele. A munkásosztály vezető szerepe e szövetségen belül megszabja a továbbfejlődés irányát: a szocialista, majd a kommunista társadalom építését.

A két alapvető osztályon kívül a szocialista társadalomban jelentős helyet foglalnak el a többnyire nem közvetlenül az anyagi termelésben dolgozó alkalmazotti rétegek: 1. a proletárdiktatúra hatalmi és igazgatási szerveinek dolgozói (ide számítva a munkáshatalom gazdasági-szervező funkcióit ellátó minisztériumok, főhivatalok, bankok dolgozóit); 2. a párt és a különböző társadalmi szervezetek funkcionáriusai, alkalmazottai; 3. az egészségügyi, kulturális és oktatási intézmények dolgozói.

Az említett dolgozók nagy része az értelmiséghez tartozik – bár annak keretei szélesebbek is, szűkebbek is. Az értelmiség ugyanis – felfogásunk szerint – nem osztályjellegű kategória. Az anyagi termelésben dolgozó értelmiségiek osztályszempontból vagy a munkásosztályhoz, vagy a parasztsághoz tartoznak. Az értelmiség másik része „szabad értelmiségi”, s nagy többsége az államapparátus dolgozója. Az értelmiség

egyres rétegei között nemcsak a társadalmi munkamegosztás, hanem életmód, politikai felfogás stb. tekintetében is nagyok a különbségek.

A szocializmus építése, a kultúrforradalom vívmányai megszüntették az értelmiség különböző csoportjainak hagyományos elszigeteltségét a társadalom más osztályaitól – mindelelőtt a korábban leginkább elnyomott osztályoktól. A munkások és parasztok, illetve gyermekeik tömegeinek értelmiségivé válása az egész értelmiséget közelebb hozta a szocialista társadalom e két alapvető osztályához. Az értelmiség különböző rétegei kölcsönösen formálják egymást. Az „új” értelmiség átvesz bizonyos felhalmozott tudást és munkatapasztalatokat a régítől, a „rég” értelmiség pedig mindenelelőtt politikailag, jelentős mértékben ideológiailag és részben életmódban, erkölcsi felfogásban stb. közeledik az „újhoz”.

Ennek ellenére indokolt az értelmiség mint önálló réteg megkülönböztetése a munkásosztálytól és a parasztságtól; ez nem valamiféle dogmatikus, konzervatív felfogás. A különbség nemcsak a magasabb szakmai és általános műveltség, a magasabb fizetés következménye. (A fizetések terén mutatkozó különbség egyébként lényegesen kisebb nálunk, mint sok fejlett szocialista és kapitalista országban.) A szocialista társadalomban akár a kultúra és tudomány, akár a gazdaság területén tevékenykedő értelmiségiek szerepét nem lehet teljesen azonosnak tekinteni a munkásokéval és parasztokéval. Az értelmiséget a munkásosztálytól és a parasztságtól a kapitalizmusban a termelés irányításában, a társadalom vezetésében, a társadalmi tudat alakításában játszott szerepe különbözteti meg, amely – természetesen bizonyos módosulásokkal – a szocializmusban is fennáll. Ezért az értelmiség léteével számolni kell mind az elmélet síkján, mind a politikai gyakorlatban, amíg a szellemi és fizikai munka különbségének megszűnése ezt indokolatlanná nem teszi.

A szocialista társadalom struktúrájának, ezen belül a munkásosztály fogalmának vizsgálatánál a lenini osztálymeghatározásból indulunk ki. Eszerint „osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a

termelési eszközökhöz való (nagyreszt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”⁴

Lenin meghatározása a következőket jelenti: 1. minden osztály léte egy meghatározott társadalmi formával függ össze; 2. az antagonisztikus társadalmak alapvető osztályai egymással ellentétes helyet foglalnak el; 3. az osztályok döntő, meghatározó jegye a termelési eszközökhöz való viszony, ami megszabja helyzetüket a termelésben is (a termelési eszközökkel rendelkező osztály irányítja a társadalmi termelést és meghatározza a társadalom szellemi életét); 4. döntően az első, de részben a második tényezőtől is függ a jövedelemszerzés módja és még inkább mértéke.

Arra a kérdésre, csökken-e a tulajdonviszonyok szerepe a szocialista társadalom struktúrájának vizsgálatánál, egyértelműen *nemmel* kell felelni. Az osztálytársadalmakban az emberek közötti különbségek és ellentétek legmélyebb alapja a tulajdonhoz való eltérő viszony. A termelési eszközök társadalmi tulajdona az alapja és *kiindulópontja a társadalom egységesülési folyamatának*. Jóllehet a munkásosztály és a parasztság közötti különbség *egyik oka* a szocialista tulajdon két formája, e két osztály a tulajdonhoz való viszonyát tekintve *egytípusú osztály*.

Ami a fejlődés perspektíváját illeti, a következőket szükséges megjegyezni. A társadalmi munkamegosztás történelmileg megelőzte a magántulajdon, s ennek nyomán az osztályok kialakulását. Most fordított folyamat játszódik le. Az osztályok megszüntetése a magántulajdon felszámolásával kezdődik, és csak ezután, előreláthatólag hosszú történelmi

⁴ Lenin: A nagy kezdeményezés. *Lenin Művei*. 29. köt. Szikra 1953. 428. old.

időszak múltán szűnnek meg a társadalmi munkamegosztásnak az osztálytársadalmakra jellemző viszonyai.

A termelési eszközök magántulajdonának felszámolásával megszűnt *a társadalom megosztása a termelési eszközök birtokosaira és a termelési eszközöktől megfosztottakra*. Az osztályok lenini meghatározásának az a tétele, amely szerint az osztályok „az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük”⁵, nyilvánvalóan nem érvényes a szocialista társadalomra. Az osztály fogalma az állam fogalmához hasonlóan átalakul. A többség uralmát megteremtő proletárdiktatúra állama „...államból (= egy bizonyos osztály elnyomására szolgáló külön hatalomból) olyasvalamivé lesz, ami tulajdonképpen már nem állam”⁶ – mondja Lenin.

Az állam példáját nemcsak hasonlatnak szántam. Az osztályellentétek, illetve az osztályok fokozatos megszűnése és az állam elhalása között szoros elvi összefüggés van. A szocialista társadalom osztályai a szó tulajdonképpeni értelmében már nem osztályok: a termelési eszközök közös tulajdona, a közös munka és az alapvető érdekek közössége jellemzi őket. Vannak közöttük bizonyos ellentétek is, amelyek mélysége részben attól függ, milyen örökséget vett át az adott szocialista ország a múltból, részben pedig a párt politikájától általában és különösen szövetségi politikájától.

A szocializmus *átmeneti társadalmi alakulat* az antagonisztikus társadalmi formációk és az osztály nélküli kommunista társadalom között. Felszámolja az antagonisztikus társadalmakat jellemző osztályviszonyokat, de – noha nagy lépést tesz előre a társadalom egységesülése, az osztály nélküli társadalom irányába – nem szünteti meg általában a társadalom osztálytagozódását. Helytelen ezért egyrészt, ha szem elől tévesztjük a szocialista társadalom osztályviszonyainak az antagonisztikus rendszerekkel szemben gyökeresen eltérő sa-

⁵ Ugyanott.

⁶ Lenin: Állam és forradalom. *Lenin Összes Művei*. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 38. old.

játosságait, másfelől az is, ha a meglevő osztálykülönbségeket tagadjuk vagy jelentőségüket kisebbsítjük. A szocializmus teljes felépítésének időszakában az *osztálykülönbségek még alapvetőek, de fokozatosan csökkennek, s egyre nagyobb jelentőségűvé válnak az osztályon belüli különbségek és az ezekhez kapcsolódó folyamatok*. Ezek alapja: a munkák különféle bonyolultságában levő eltérések, amelyek a felszínen mint kvalifikációbeli differenciák jelennek meg. Az a tény, hogy leraktuk a szocializmus alapjait, felszámoltuk az antagonisztikus osztályellentéteket, relatíve kétségkívül egyre inkább megnöveli a munkamegosztásnak a társadalmi struktúra alakulására gyakorolt hatását. De ennek elismerése nem jelenti a tulajdon szerepének lebecsülését, már csak azért sem, mert a tulajdon – bizonyos értelemben – az alapja a munkamegosztás fejlődésének is, megszabja pl. a munkamegosztás differenciáló hatásának kereteit. Az ipar és a mezőgazdaság, a falu és a város, a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek csökkenésével majd az osztályon belüli különbségek jelentősége is csökken, illetve módosul.

A szocialista társadalom átmeneti jellege megnehezíti struktúrájának – többé-kevésbé statikus – ábrázolását, s ezen belül a munkásosztály fogalmának pontos körülírását is. Ebből a szempontból indokolt a jelenlegi helyzet átmeneti jellegét hangsúlyozni. Másfelől azt is kellően hangsúlyozni kell, hogy a szocializmus alapjainak lerakása után a szocializmus teljes felépítése viszonylag hosszú ideig tartó időszak. A szocialista társadalom osztályviszonyai éppen hogy létrejöttek, most vannak megszilárdulóban. A korábbi időszakhoz képest ezért növekszik a struktúra stabilitása, hiszen a most kialakult viszonyok nem rövid időre szólnak. Ugyanakkor most sem szűnik meg a társadalom mobilitása, az egyes osztályok, rétegek között nincsenek merev, elzárt határok. Míg az antagonisztikus társadalomban az osztályhelyzet szigorúan kötött, a munkások nem válhatnak tőkessé és – zömük – kisárutermelővé vagy magas képzettségű értelmiségivé sem, addig a szocializmusban elmosódnak az osztályok, rétegek közötti merev határok.

II. A munkásosztály a mai kapitalizmusban

1. Változások a fejlett kapitalista országok proletariátusában

A proletariátus a kapitalizmus terméke. A modern bérmunkások osztályának kialakulását a parasztság nagyarányú ki-sajátítása vezette be, s a tőkés termelés uralkodóvá válásával, a modern nagyipar kialakulásával, a nagyüzemi mezőgazda-ság fejlődésével vált állandóvá, növekedett és alakult a szó valódi értelmében önálló osztállyá, amely egyre inkább tudatára ébredt külön érdekeinek.

A proletariátus növekedését a továbbiakban is a termelő-erők fejlődése, a technikai haladás, a munkamegosztás foko-zódása és a kapitalizmusban végbement belső átalakulások szabják meg.

A proletariátus belső struktúrájában az első nagy jelentő-ségű változás a *XIX. század utolsó harmadában ment végbe*. Erre az időre a kapitalizmus világrendszerre vált, meggyor-sult a termelés és a tőke koncentrációja, a szabadversenyes kapitalizmust felváltotta az imperializmus. Viharos gyorsasággal fejlődtek a termelőerők, sorra születtek a nagy hord-erejű tudományos és műszaki eredmények. Az iparban roha-mosan fokozódott a nehézipar és ezen belül is különösen a gépipar súlya és jelentősége. Forradalmi változások következtek be az energiaforrások (elektromosság), a közlekedés (az autó, a repülő, a Diesel-mozdony feltalálása), a hírközlés területén. Mindezzel összefüggésben a munkásosztály száma és a népességen belüli aránya eltolódott, növekedett koncent-ráltsága az üzemekben és nagyvárosokban. Megváltozott iparági és szakmai összetétele. Gyorsan nőtt a közlekedésben, a kereskedelemben és – főleg a kapitalizmus élősdijellegének erősödésével összefüggésben – a személyes szolgáltatások te-rületén foglalkoztatottak száma.

A századforduló után további jelentős változások mentek

végbe a kapitalista társadalomban és a munkásosztályban. Különösen *nagy jelentőségű átalakulásnak voltunk tanúi a második világháború után*. Az állammonopolista kapitalizmus további erősödése, a nyugat-európai integráció, a fegyverkezési verseny, a haditechnika új minőségi változása, a tudományos és technikai forradalom, a gyarmati rendszer széthullása – mind megannyi tüneteinek, s a változások jelentékenyen módosították a fejlett kapitalista országok társadalmi struktúráját.

a) *Nőtt a bér munkát végzők száma és a lakosságon belüli aránya* (lásd a táblázatokat), mindenekelőtt a parasztság és a

*A bér munkát végzők részaránya az öntevékeny lakosságon belül*⁷

Ország	Év	%	Év	%	Év	%
Egyesült Államok	1920	63	1940	75	1965	86
Nagy-Britannia	1921	82	1931	90	1964	91
Német Szöv. Közt.	1925*	67	1939*	67	1965	80
Franciaország	1921	53	1936	57	1962	73
Olaszország	-	-	1936	52	1965	66

* Egész Németország.

*A munkások és tisztviselők száma** (millió fő)

Ország	Az 1950-es évek elején	Az 1960-as években
Egyesült Államok és Kanada	53,4	70
Nyugat-Európa	86,0	100
Japán	17,8	25
Ausztrália és Új-Zéland	3,6	4

* Forrást lásd a 7. lábjegyzetben.

⁷ I. Gorogyeckaja, A. Poh: Klasszovaja poljarizacija burzsuaaznovo obscsesztva. Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija, 1967. 11. sz.

városi kispolgárság rovására. E hagyományos források mellett nagy szerep jutott ebben az időben a proletariátus belső tartalékainak: főként a korábban háztartásbeli munkásnők és a fiatalok foglalkoztatása növekedett. A növekedés további forrása az elmaradottabb, ún. „rothadt” körzetekből a fejlettebb, iparosodottabb körzetek felé irányuló migráció (vándorlás). S végül erősödött az a Lenin által már a századforduló idején megfigyelt jelenség, hogy bizonyos, különösen nehéz vagy veszélyes, gyengén fizetett és alacsony társadalmi presztízsű munkafajtákat külföldi dolgozókkal végeztetnek. A fejlett tőkésországokban eredetileg kisegítő és ideiglenes jelleggel alkalmaztak külföldi munkaerőt, ma már azonban soha nem látott mértékben és állandó jelleggel.

b) A közvetlenül az anyagi termelésben dolgozókhöz viszonyítva nőtt a kereskedelem, a pénzügyi és a szolgáltató ágakban foglalkoztatottak aránya. Ezt a termelőerők fejlődése, mindenekelőtt a nagymértékű gépesítés és az automatizálás eredményeként gyorsan emelkedő termelékenység tette lehetővé.⁸ Már Marx rámutatott arra, hogy a termelési és életfenntartási eszközök gyarapodása lehetővé teszi, hogy a munkaerő növekvő mértékben a nem termelő szektorokban helyezkedjen el.⁹ A szolgáltató ágak munkaerőszükségletét az is fokozta, hogy a kapitalista termelés olyan munkaterületeket is meghódított, amelyeket azelőtt házilag, illetve a kiskereskedők és kiskereskedők végeztek el. A nem termelő dolgozók létszám- és aráynövekedésének további okai: 1. a kapitalizmus élődiségének fokozódása; 2. a munkanélküliség veszélye elleni intézkedések; 3. az államapparátus felduzzadása az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével kapcsolatban; 4. a belső erőszakszervek, valamint a hadsereg óriási

⁸ Japán kereső lakosságában ez a réteg 1920-ban 21,6%, 1960-ban már 33,1%. Az Egyesült Államok kereskedelmében, a szolgáltatások szektorában, a hitel- és pénzügyi szervezetekben és az államapparátusban dolgozók száma 1946-tól 1965-ig 19,4 millióról 34,6 millióra emelkedett. A növekedés tehát 70%. (Lásd *M. Dragilev: Evoljucija klasszovoj sztrukturi burzsuaizma obscsesztva. Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija*, 1967. 5. sz.)

⁹ Lásd *Marx: A tőke*. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 415. old.

méretű fejlesztése, szoros kapcsolatban a növekvő agresszivitással.

c) *A termelő ágazatokon belül is gyorsabban nőtt a nem közvetlenül termelő személyzet* (mérnökök, technikusok, közgazdászok, irodai dolgozók) *száma* (lásd a táblázatot). A legnagyobb eltolódás az ún. „fehérköpenyesek” javára éppen a legújabb, legmodernebb felszereléssel dolgozó iparágakban tapasztalható. A „fehérköpenyesek” egy része ma a külön-

*A mérnöki-technikai személyzet Nagy-Britanniában*¹⁰

Év	Tudományos-technikai munkások és mérnökök	
	száma (ezer fő)	a növekedés százalékában
1921	48	100
1931	71	148
1951	187	390
1961	378	788

leges szakképzettséget kívánó gépek egyszerű kiszolgálójaként, más részük a hatalmas ipari üzemek és egyesülések kutatóintézeteiben dolgozik. Emellett a termelés társadalmassítottságának fokozódása növelte a vezetés és a szervezés, a nyilvántartás és diszpécshatszolgálat jelentőségét és az e munkakörben dolgozók iránti igényt.

d) Az új iparágak kialakulása, a rohamos technikai fejlődés a második világháború után magasabb szakmai és – ami ettől elválaszthatatlan – általános műveltséget kívánt a gépek mellett dolgozó munkásoktól is. A tudományos és technikai fejlődés igénye a képzett, iskolázott káderek iránt – bizonyos mértékig kényszerítő erővel – „demokratizálta” az általános

¹⁰ I. Gorogyeckaja, A. Poh: Id. mű. – Az NSZK elektrotechnikai iparában a mérnökök, műszakiak és alkalmazottak számaránya eléri a dolgozók 25%-át. Az Egyesült Államok vegyiparában arányuk 50%, az atomiparban több mint 60%. Az Egyesült Államokban a XX. század első 60 évében a műszaki és általában a „fehérköpenyes” dolgozók aránya 29,2%-ról 43,6%-ra nőtt.

és szakképzést a fejlett tőkésországokban. A burzsoázia gazdasági érdekei – a fejlett gépek kezeléséhez értő emberek biztosítása – ellentmondásba kerültek politikai érdekeivel, a tömegek alacsony műveltségi és politikai színvonalon tartásával. E „hagyományos” módszerek helyett ma már más, „korszerűbb” eszközökkel kell uralmát biztosítania.

e) Ez is egyik oka annak, hogy a tőkésországokban erősödik a törekvés: az eltűnőben levő kistulajdonosok helyébe „új középosztályt” teremteni, amely magában foglalja a bérből és fizetésből élő értelmiségiek mellett a jobban kereső, kvalifikált munkásrétegeket is. Ehhez kedvező lehetőséget biztosít, hogy a fejlett kapitalista országokban az elmúlt időszakban viszonylag tartósan növekedett az életszínvonal – beleértve a bér munkások nagy tömegeit is. A szélesebb rétegek számára elérhető fogyasztási cikkek nagyobb tömege és választéka lényeges változásokat hozott az életmódban is, ami segíti elleplezni a meglevő, sőt növekvő osztálykülönbségeket. E folyamat egyik összetevője az a szakmai átrétegződés, amely a műszaki dolgozók és a jól kvalifikált szakmunkások javára megváltoztatta a munkásosztály összetételét. Ezekben az országokban a munkáscsaládok jövedelmét emelte a foglalkoztatottság viszonylag magas színvonala, a gyakori túlóra, a nők fokozottabb bevonása a munkába (Angliában a háború előtt a férjes nők tizedrésze dolgozott, jelenleg egyharmada). S természetesen közrejátszanak ebben, döntő mértékben, olyan tényezők is, mint a munkásosztály harca, a szocialista világrendszer léte, amely megváltoztatta a munka és a tőke közötti harc feltételeit. A monopolista burzsoázia kénytelen engedményeket tenni munkásainak, amelyekért a munkaintenzitás fokozásával, a termelékenység nagymértékű emelésével kárpótolja magát.

f) E tényezők megváltoztatták a munkásosztálynak a társadalomban elfoglalt helyét is. A kialakuló, sőt még a korai időszak munkásosztálya is bizonyos mértékig „idegen test” volt a földesurakból, gyárosokból, s a középkorból fennmaradt, átalakulóban levő kispolgárságból álló társadalomban. Még helyileg is elkülönült a többi osztálytól és rétegtől. Ebben az időben alakultak ki Európa nagyvárosaiban – Lon-

donban, Párizsban, Berlinben stb. – a munkásnegyedek, amelyek szörnyűséges állapotai az egykorú leírásokból közismertek. A munkásságnak ez az elzártsága a XIX. század végén, a XX. század elején fokozatosan megszűnt, illetve csökkent. Ennek egyik oka, hogy az előretörő kapitalizmus alaposan átgyúrta a többi társadalmi osztályt is. A kispolgárság nagy tömegei a munkásosztályba kerültek, jelentős része pedig – bár megmaradt kistulajdonosnak – rosszabb helyzetbe került a burzsoá kizsákmányolással szemben egyre eredményesebben harcoló munkásság egyes rétegeinél.

A kapitalista országok társadalmában végbement változások – mint láttuk – a munkásosztályt is érintették. E folyamat néhány tendenciáját félreismerve és félremagyarázva a tőkés társadalom ideológusai a munkásosztály eltűnéséről, feloldódásáról beszélnek. Ez is időszerűvé teszi a munkásosztály fogalmának tisztázását.

2. A munkásosztály fogalma a kapitalizmusban

A munkásosztály derékhada, magva, gerince a kapitalista országokban napjainkban is az ipari proletariátus. (Létszáma a legfőbb kapitalista országokban a XX. század elejétől a század közepéig csaknem kétszeresére – 30 millióról 56 millióra – növekedett.) Az ipari munkássághoz sorolhatók a gyári-üzemi munkásokon kívül a bányászok és a – ma már nagyüzemi feltételek között dolgozó – építőipari munkások. Az ipari proletariátus azért a munkásosztály gerince, mert 1. valamennyi fejlett tőkésországban a munkásosztály zömét képezi; 2. az iparhoz, a gazdaság legdöntőbb ágához, a legfejlettebb termelési eszközökhöz kapcsolódik; 3. zöme hatalmas üzemekben dolgozik, s általában városi lakos, tehát üzemi és lakóhelyi szempontból erősen koncentrált. Az ipari munkásság a mai társadalomnak az a része, amely vitán felül a munkásosztályhoz tartozik, ha egyes osztagai határesetet képeznek is.

A proletariátus másik „hagyományos” osztaga a mezőgazdasági munkásság, az *agrárproletariátus*. Az alapvető

osztályjegyek szerint a mezőgazdasági munkásság vitathatatlanul a munkásosztály része. Az ipari munkásságtól különbözik abban, hogy a mezőgazdaságban dolgozók területileg szétszórta, üzemileg kevésbé koncentráltak. A falusi környezet hatására általában erősebben érvényesül soraikban a kispolgári, főként paraszti befolyás. A mezőgazdasági munkások műveltségi szintje, osztályöntudatuk színvonala több speciális tényezőtől is függ: 1. az adott ország, benne a mezőgazdaság kapitalista fejlettségétől; 2. a mezőgazdasági termelés technológiai színvonalától (gépesítés, kemizálás, kisegítő, feldolgozó üzemek léte stb.); 3. az egyes országok munkásmozgalmának erejétől, az agrárproletariátus megnyerésére irányuló törekvésétől. A kapitalizmus korábbi időszakában az agrárproletariátus politikai súlya és jelentősége szerint is a munkásosztály második osztaga.

Az iparban és a mezőgazdaságban munkabérért dolgozó fizikai munkások vitathatatlanul a munkásosztályhoz tartoznak. Mielőtt a kapitalista társadalom más, ebből a szempontból többé-kevésbé vitatott rétegeire rátérnénk, két fontos összefüggést szeretnénk kiemelni a munkásosztály fogalmának teljesebb, pontosabb meghatározásával kapcsolatban: 1. azt a teoretikus megfontolást, hogy hosszú ideig nem értelmettük helyesen a klasszikusok, különösen Marx álláspontját; 2. hogy az elmúlt évszázad társadalmi és technikai változásai nagymértékben érintették a munkásosztályt is.

Az első kérdéscsoporttal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell: Marx sohasem képviselt olyan álláspontot, hogy kizárólag a fizikai dolgozók tartoznak a munkásosztályhoz: a termelési folyamatban közvetlenül részt vevő nem fizikai dolgozók jó részét már száz évvel ezelőtt is a munkásokhoz sorolta. E rétegek (műszaki, adminisztratív dolgozók) vizsgálatára később még konkrétan visszatérünk, most csak azt hangsúlyozzuk, hogy e marxi álláspont hosszú ideig homályban maradt. Hasonló a helyzet a kereskedelmi, közlekedési dolgozóknak a termelési folyamathoz legközvetlenebbül kapcsolódó osztagaival, akiket – a marxi állásponttal szemben – régi előítéletek (a kereskedelmi dolgozóknál) vagy formai különbségek (pl. alkalmaztatási formák a közlekedési dol-

gozóknál) folytán sokáig sem az elméleti írásokban, sem – ami még súlyosabb következményekkel járt – a gyakorlati politikában nem tekintettek munkásnak. Egy időben például a kereskedelemben alkalmazott fizikai dolgozókat vagy a közlekedésben a vasúti pályamunkásokat az „egyéb” kategóriába sorolták. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ennek hatása még a szocializmus építésének szakaszában is érződött.) Hasonló a helyzet a termelő, illetve nem termelő munkásoknál is. Az osztálymeghatározás szempontjából már a marxizmus klasszikusai sem tartották a munka produktív vagy nem produktív jellegét *egyedüli* meghatározó tényezőnek. Mégis sokáig és szívósan tartotta magát az a nézet, amely szerint a nem anyagi termelésben dolgozók eleve kívül állnak a munkásosztályon, holott ez egyre kevésbé volt összhangban a társadalom fejlődésével. Ez esetben tehát az a teendő, hogy újból felfedezzük a marxi álláspontot.

Ami a másik szempontot illeti, megállapítható, hogy a Marx utáni fejlődés és az azóta bekövetkezett változások az esetek többségében alapján megerősítették a Marx által kimutatott vagy megsejtett összefüggéseket, sőt azokat még világosabbá tették, bizonyos új oldalait is feltárták. A fejlettebb munkamegosztás még inkább megköveteli a munkásosztály határainak tágabb értelmezését, hiszen világszerte egyre több a nem fizikai, de az „összmunkás” fogalmába tartozó dolgozó. A kereskedelmi tevékenység szakosodása az itt foglalkoztatottaknak még szélesebb körét vonja be egyértelműen a munkásosztályba. A rohamos fejlődésnek indult, egyre inkább nagyüzemi jellegűvé váló szolgáltatási ágakban dolgozók tekintélyes része a kapitalizmusban ugyancsak proletár, bár kapcsolatuk az anyagi termeléssel közvetettebb és bonyolultabb.

E két összefüggés kiemelése után folytassuk elemzésünket a munkásosztály más osztagaival: a *kereskedelem, a közlekedés, a szállítás és a szolgáltató ágak dolgozóival*. Ami a közlekedésben dolgozó munkásokat illeti, a munkásosztályhoz való tartozásuk a marxizmus klasszikusai előtt sem volt kétséges. Marx a „Tőke” II. kötetében elméletileg megindokolja, hogy a szállítás területén végzett munka produktív, érték-

alkotó munka, a szállításban dolgozók pedig termelőmunkások. „...a dolgok használati értéke csak fogyasztásukban valósul meg, és fogyasztásuk szükségessé teheti helyváltoztatásukat, tehát a szállítóipar pótlólagos termelési folyamatát. A szállítóiparba befektetett termelőtőke tehát megnöveli a szállított termék értékét, részint mert átviszi rájuk a szállítóeszközök értékét, részint mert a szállítómunka új értéket alkot.”¹¹ A munkásosztályhoz sorolta Marx a hírközlés és a szolgáltatások (a gázművek, sőt a fényképészet) dolgozóit, nemkülönben a kereskedelmi árumozgatásban, továbbá a raktározás, tartósítás területén foglalkoztatott dolgozókat is. Ahhoz, hogy az árutőke mint árukészlet a piacon tartózkodjék – írta Marx –, raktárakra, tartályokra, tehát pótlólagos tőkebefektetésre van szükség, amelyhez hozzá tartozik az ezen a területen dolgozó munkaerők fizetése is. Az áruk ezenkívül romlandók és ki vannak téve káros elemi erők hatásának, megóvásuk pótlólagos tőkeráfordítást igényel, részint munkaeszközökre, részint munkaerőre. Az itt végbemenő tevékenység értékalkotó, produktív munka. (Marx itt természetesen eltekint a tisztán spekulációs céllal visszatartott, s ennél fogva nagyobb költséget okozó raktározástól stb.)

Már nem ilyen egyszerű a kereskedelmi eladók, alkalmazottak rétegének osztályhelyzete. Ezek ugyanis nem termelnek értéktöbbletet. Marx szerint a forgalmi folyamat első szakaszában, az újratermelés szempontjából szükséges vétel és eladás idején végzett munka nem alkot értéket, hanem csak az érték formaváltozását közvetíti. A kereskedőtőkés vagy az ipari tőkés kereskedelmi alkalmazottai mégis munkások, akik ugyan nem termelnek értéktöbbletet, de munkájuk lehetővé teszi a tőkésnek a gyári munkások által termelt értéktöbblet elsajátítását. Bármennyi is a fizetésük, mint bér-munkások munkaidejük egy részében ingyen dolgoznak.¹² A kereskedelmi alkalmazottak munkás mivolta mellett szól, hogy munkabérüket a tőkés a forgalmi folyamatra fordított tőkebefektetésből, változó tőkéből fizeti.

¹¹ Marx: A tőke. II. köt. Budapest 1961. 133. old.

¹² Lásd ugyanott, 118. old.

Elérkeztünk az egyik legtöbbet vitatott kérdéshez: igaz-e, hogy *a marxizmus-leninizmus csak a fizikai munkát végző bér munkásokat tekinti munkásnak*? Az elmúlt évek vitáiban e tekintetben még a marxisták között sem volt egyetértés. A vitákban marxista ideológusok is képviseltek olyan álláspontot, hogy csak a fizikai munkát végző bér munkások tekinthetők munkásnak. Igaz, a felszólalók többségének az volt a véleménye, hogy az alapvető osztályismérvek, a munkásosztály marxi meghatározása alapján – elméletileg teljesen indokoltan – az üzemi műszaki és adminisztratív dolgozók zöme a munkásosztályhoz sorolandó. Ennek indokaiként főleg a következőket vetették fel: 1. ezek a dolgozók sem rendelkeznek a termelés és csere eszközeivel; 2. munkaerejük eladásából élnek, tehát bér munkások; 3. értéktöbbletet termelnek a tőkésnek, tehát kizsákmányolt dolgozók.

A gyári műszaki és irodai dolgozók munkája hozzájárul az üzemben készült termékek, áruk létrehozásához – mondták –, tehát az értéktöbblet-termeléshez is. A munkafolyamat kooperatív jellegével – írta Marx – *szükségszerűen kitágul a termelőmunkának és hordozójának, a termelőmunkásnak a fogalma*. Az embernek ahhoz, hogy termelően dolgozzék, most már nincs szüksége arra, hogy a munkatárgyat maga vegye kezébe; elegendő, ha az összmunka szerve, ha annak valamilyen alfunkcióját végzi.¹³

Ebben az értelemben a termelőüzemben dolgozó technikus, mérnök és irodai alkalmazott is termelőmunkás, noha egyik sem vesz részt közvetlenül a termék elkészítésében.

A kapitalizmusban – mivel a bér munka általános jelenség – a kimondottan értelmiségiek jelentős része is bér munkát végez a tőkések számára. Mégsem volna helyes, ha ezeket summásan és teljes egészében a munkásosztályhoz sorolnánk.¹⁴

¹³ Lásd Marx: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 473. old.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a nem fizikai dolgozók megnevezésére olykor használt „fehéreköpenyes” kifejezés burzsoá eredetű. J. M. Budish, amerikai marxista szerző „The Changing Structure of the Working Class” című könyvében (New York 1962.) kimutatja, hogy az U. S. Census által „fehéreköpenyesként” kiemelt társadalmi csoport legalább

Marx ellene volt annak, hogy a kapitalizmusban minden munkát hasznosnak, sőt annak is, hogy minden hasznos munkát termelőmunkának nyilvánítsanak. Éppen ezért a kapitalizmusban a *termelőmunka fő, döntő ismervét* – *ti. hogy értéktöbbletet hoz a tőkés számára – még egy ismervvel kiegészíti, hogy a tőkét termelő munkások munkája áruban, anyagi gazdagságban realizálódik.* Marx megjegyzi, hogy az anyagi termeléshez nem kötődő értelmiségi munkáknál a tőkés termelési mód csak csekély terjedelemben érvényesül, ezért művelőik nem tekinthetők termelőmunkásnak.

A marxi értelemben vett termelőmunkát – mint mondtuk – helytelen a munkás, a proletár fogalmának egyetlen ismérveként kezelni. Marx szerint a személyes szolgáltatásokat végző fizikai munkások nem termelőmunkások; munkájuk jövedelemre (munkabér, profit), nem pedig tőkére cserélődik el, és munkás mivoltuk nem magyarázható termelőtevékenységükkel. A munkásosztály fogalmának meghatározásánál mégsem kerülhető el a termelőmunka kategóriájának használata, különösen azért, mert segít megvonni a határt a munkásosztály és egyes – főként – nem az anyagi termelésben foglalkoztatott értelmiségi rétegek között, amelyek nincstelenek, kizsákmányoltak ugyan, mégsem tartoznak a proletariátushoz.

A marxisták között folyó vitában számos érv hangzott el az anyagi termelésben foglalkoztatott nem fizikai dolgozóknak a munkásosztályhoz sorolása ellen; a legtöbbet hangoztatott ellenérv a szellemi és fizikai munka jellege közötti különbséget érintette. Szerintünk itt két, elvileg különböző dolog keveredik: a munka jellegében és az osztályhelyzetben levő differencia.

A munka jellege, a szakmai különbség nem határozza meg az osztályhelyzetet, bár ebből a szempontból van némi jelentősége. Már Lenin rámutatott, hogy a munka jellegében levő különbséget helytelen az osztálykülönbséggel azonosítani.

négy alcsoportra oszlik: burzsoázia; a nem anyagi termelésben foglalkoztatott értelmiségiek (nagyraoszt egészségügyi és oktatási személyzet); az anyagi termelésben foglalkoztatott műszaki értelmiség; adminisztratív, irodai alkalmazottak és kereskedelmi alkalmazottak.

Vitathatatlan például, hogy a parasztgazda, a kiskereskedő és a kisiparos munkájuk jellegét, szakmájukat tekintve távol esnek egymástól. Ennek ellenére a parasztgazdát nem a hasonló jellegű munkát végző mezőgazdasági munkással, a kereskedőt nem alkalmazottjával, a kisiparost nem az ipari munkással köti össze az osztályhelyzet azonossága – hanem egymással. Viszont a mezőgazdasági munkás, a kereskedelmi alkalmazott és az ipari munkás osztályhelyzete azonos. Hasonlóképpen nem lehet a műszaki és adminisztratív dolgozóknak az osztálystruktúrában elfoglalt helyét – nevezetesen a munkásosztályhoz való tartozásukat – kizárólag vagy akár elsősorban munkájuk jellege alapján eldönteni.

Ezen túlmenően nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a változásokat sem, amelyek csökkentették az alkalmazottak, sőt a műszakiak és a fizikai dolgozók munkája közötti különbségeket. A szabadversenyos kapitalizmus idején az üzemi műszakiak és alkalmazottak kiemelt helyzetben voltak, munkájuk alkotó jellegű volt, viszonylag nagy önállóságot élveztek. A munkáltatóval közvetlen kapcsolatban álltak, a munkásokkal – azon túl, hogy szervezték tevékenységüket – alig érintkeztek. Azóta ez a helyzet jelentősen megváltozott. Az üzemi műszaki és irodai alkalmazottak nagy részének munkája mechanikus, önállótlán, aprólékosan megszabott tevékenység lett. Nőtt e rétegek munkahelyi koncentrációja, s ezzel szinte automatikusan megszűnt személyes kapcsolatuk a tőkessel.

A technikusok és mérnökök egy része ma már magas képzettséget kívánó gépek mellett dolgozik mint „kvalifikált szakmunkás”. Manapság számos fizikai munka – például a lépegető exkavátor kezelőjéé – alig különbözik mondjuk az automata gépsort kezelő mérnökök munkájától. Hasonló folyamat ment és megy végbe a nem műszaki gyári alkalmazottak munkájában is, az elektromos számológépek, berendezések elterjedése, az irodai munka fokozódó gépesítése nyomán. Ugyanakkor a korszerű üzemekben a szakmunkások termelőtevékenységében csökken a fizikai erőfeszítés, a kézügyesség szerepe, és nő a szellemi, az idegeket igénybe vevő munka jelentősége.

A műszaki, adminisztratív vezetők – mint ismeretes – a termelés szervezői, irányítói; fegyelmező funkciókat is ellátnak. Marx ezen az alapon nevezte őket a „termelés altisztjeinek”, megkülönböztetésül az ipari hadsereg „közkatonáitól”. A fentebb említett, gépek mellett dolgozó műszakiak helyzete ebből a szempontból gyökeresen megváltozott, beosztottakkal nem rendelkeznek, a termelés „altisztjeiből” az ipari hadsereg „közkatonáivá” lettek. Az irányításban részt vevő mérnök, ha nem tőkés (igazgató, résztulajdonos), a termelés szervezésének *technikai oldalát végzi*. Kidolgozza a gyártástechnológiát, ellenőrzi annak maradéktalan betartását, felügyel a gépekre és mechanizmusokra stb. Ez a munka minden iparilag fejlettebb országban szükséges. *Szociális értelemben a mérnök* – hasonlóan a fizikai munkásokhoz – *a tőkés utasításainak végrehajtója*. Fegyelmező, adminisztratív funkciót egyébként nemcsak a műszakiak, hanem például a *mesterek* is gyakorolnak, mégsem kétséges senki előtt, hogy ők a munkásosztályhoz tartoznak.

Ami az alkalmazottak és – különösen – a műszaki dolgozók, valamint a fizikai munkások *képzettsége* és ennek megfelelően *jövedelme* közötti különbséget illeti, Lenin a korabeli cári Országviszonyok között ezt olyan jelentősnek tartotta, hogy – eltérően Marxtól – még a termelés szférájában foglalkoztatott alkalmazottakat és értelmiségieket is részben a burzsoáziához, részben a kispolgársághoz sorolta. Az eltérés nem azzal magyarázható, hogy Lenin elvileg másképpen értékelte ezeket a rétegeket, mint Marx, hanem a múlt század végi orosz értelmiségiek és alkalmazottak speciális helyzetével. A kapitalizmus fejletlensége, a súlyos feudális maradványok, a cári önkényuralom megszilárdította, tartósította, élesebbnek tűntette fel az osztálykülönbséget, fokozta a még kis kiváltsággal rendelkező értelmiségi, kispolgári rétegek kasztszerű elzárkózását. Az orosz munkásokkal rosszabb viszonyok között élt nyugati osztálytestvéreinél, hozzá képest a szakemberhiánnyal küzdő, elmaradott Oroszország jól fizetett intelligenciájának helyzete kiváltságos volt. „Az értelmiség sajátos helyzetben van a többi osztályok között” – mondotta Lenin erre utalva, de nyomban utána

félreérthetetlenül hozzátette: „...a kapitalizmus egyre inkább megfosztja az értelmiséget önálló helyzetétől, függő bérmunkássá teszi, életszínvonalának leszállításával fenyegeti”.¹⁵

Az értelmiség a kapitalizmusban erősen differenciálódott, egy része burzsoá lett, más része proletarizálódott, egy része – az ún. „önálló értelmiség” – a kispolgárság, a középrétegek soraiba került. A kapitalizmus korábbi szakaszaiban az értelmiségiek száma viszonylag alacsony volt, tapasztalatuk, képzettségük nélkülözhetetlen volt a tőkés számára, ezért munkaerejükért monopolárat kaptak, gyakran magasabbat, mint munkaerejük értéke. Viszonylag kedvező lehetőségük volt arra, hogy pénzt halmozzanak fel, termelési eszközöket vásároljanak és tőkés vállalkozóvá küzdjék fel magukat. Az elmaradottabb tőkésországokban e rétegek ma is különleges helyzetet élveznek.

A termelési eszközök fejlődésével együtt járó szakképzés elterjedése és más tényezők megszüntették e rétegek monopolhelyzetét a munkaerőpiacon, s ezzel megszűnt a munkaerejükért korábban kapott monopolár is. A műszakiak (kivéve a különleges képzettséggel rendelkező specialistákat) és még inkább az irodai alkalmazottak helyzete a munkásokéhoz viszonyítva jelentősen romlott, az utóbbiak bére ma már nem haladja meg, nagy részüké el sem éri az ipari munkások átlagkeresetét. Ma már a tisztviselők korábban élvezett létbiztonsága is a múlté, az irodai munka gépesítése, a női munkaerő növekvő igénybevétele rájuk nézve is fokozza a munkanélküliség veszélyét.

Összefoglalva: az üzemi műszaki dolgozók, az irodai, kereskedelmi alkalmazottak helyzetük, munkájuk jellege, tudatuk szempontjából jelentősen közeledtek a fizikai munkásokhoz. Mégis – e kérdésben az egyes országok kommunistáinak részleteiben ma is eltérő álláspontjára hivatkozva – megállapíthatjuk: nem helyes e rétegeket tértől és időtől elvonatkoztatva ilyen vagy olyan osztályhoz – jelen esetben a prole-

¹⁵ Lenin: Recenzió Kautsky könyvéről. *Lenin Összes Művei*. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 196. old. – Érdekes, hogy Lenin a fentieket Bernsteinnek az „új középrétegekről” szóló nézeteivel kapcsolatban fejtette ki.

tariátushoz – sorolni. Fejtegetéseinkből kiderült, hogy 1. a marxizmus nemcsak a fizikai munkásokat tekinti munkásnak; 2. a fejlett kapitalista országokban ma már – noha nem azonos mértékben – az említett rétegek a munkásosztály részét képezik. De nem ez a helyzet a fejletlenebb országokban, ahol az értelmiségiek a fizikai munkásokkal szemben olyan jelentősen eltérő, privilegizált helyzetben vannak, hogy ez már osztálykülönbségnek számít. *A fő tendencia napjainkban e rétegek összeolvadása a proletariátussal*, de ez a tendencia az egyes országokban a kapitalizmus eltérő fejlettsége miatt különböző erővel érvényesül.

Az előbbiekből néhány nagy jelentőségű politikai következtetés adódik. A marxizmus ellenfelei azt állítják, hogy a fejlett társadalmakban megszűnt a proletarizálódás, elavult Marxnak az a tétele, hogy a kapitalista társadalom proletarizálódik. Mint elemzésünkéből kiderül, ez nem felel meg a valóságnak. A proletariátus létszáma a tőkésországokban nő – a munkásosztály fogalmának pontosabb meghatározása csak világosabbá teszi ezt. A proletariátus a nagyipar terméke, azzal fejlődik, izmosodik, s a munkamegosztás fokozódásával új osztagokkal bővül. A szocializmus joggal számít a munkásosztályra mint legjelentősebb osztagára, az új társadalom növekvő erejére. Ez a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése szempontjából is fontos. A fogalom tisztázásának is közvetlen elméleti és gyakorlati szerepe van.

„A szakszervezetek azzal a döntő feladattal állnak szemben, hogy – az ipari munkásokat nem elhanyagolva – erőteljes és sikeres szervezéssel megnyerjék az új rétegeket – olvassuk például Kanada Kommunista Pártjának elméleti lapjában. – Ennek elérésére azonban fel kell számolni azt a helytelen, szektás nézetet (mely egyébként a kommunista párton belül is kísért), hogy a »fehérköpenyesek« nem munkások.”¹⁶ Ebből az idézetből is jól látható a fogalom elvileg helyes meghatározásának közvetlen politikai jelentősége.

Természetesen nincs szó arról, mintha a proletariátus különböző rétegei egyforma szerepet játszanának a békéért, a

¹⁶ The Marxist Quarterly, 1963. 11. sz.

társadalmi haladásért folytatott harcban. Létszámánál, helyzeténél és öntudatánál fogva ma is kiemelkedő szerepe van az ipari proletariátusnak és azoknak a munkásoknak, akik mint a munkásosztály élcsapatának, a kommunista pártnak a tagjai, az osztály érdekeinek legöntudatosabb képviselői. De a munkásosztály derékhadának erejét növeli a társadalom strukturális változásainak helyes értékelése, az osztály természetes erősödésének felismert folyamata. Mindez érinti az egységre irányuló törekvéseket is.

A nyugati fejlett kapitalista országokban sok helyütt csökkent a proletariátus erejét az egység hiánya. A monopolista burzsoázia az „oszd meg és uralkodj!” elve alapján arra törekszik, hogy szembeállítsa a tisztviselők és műszakiak tömegeit a munkásosztállyal. Magasabb bérrel, megkülönböztetett szociális biztosítással erősíti közöttük a valódi osztályhelyzetük felismerését nehezítő kasztszellemet, emellett terjeszti az „új középosztályról” szóló elméletét. Az elvi tisztázás ebből a szempontból hatékony fegyvernek bizonyulhat e törekvések ellen is.

A munkásosztály ma már döntő erő a kapitalista országokban, létével, követeléseivel a monopolista burzsoázia kénytelen messzemenően számolni, megerősödtek társadalmi kapcsolatai a lakosság egyéb rétegeivel is. Mindez, továbbá a szocialista országok léte gyökerében megváltoztatta a szocialista forradalom világméretű győzelméért folytatott harc feltételeit a fejlett kapitalista országokban.

III. A munkásosztály fogalma a szocializmusban

A proletárdiktatúra létrejöttével megváltozik a munkásság osztályhelyezete: a hatalom birtokosává, a termelési eszközök tulajdonosává lesz. A szocialista korszak munkásosztálya fő osztágait, határait, tehát fogalmát tekintve is sokban hasonlít a kapitalizmus munkásosztályára, már csak azért is, mert az átmeneti korszak társadalma a kapitalizmusból nőtt ki. A munkásosztály legfőbb osztága a korszak egészét tekintve mindkét társadalomban az ipari munkásság. Teoretikus alapon hasonló kritériumok szerint vonható meg az osztályhatár a kereskedelembe, a közlekedésbe és a mezőgazdaságba is. A szocializmusra is sok vonatkozik abból, amit a műszaki és irodai dolgozók hovásorolásáról az előző fejezetben mondtunk. Amikor tehát a szocialista korszak munkásosztályáról beszélünk, fő rétegeit tekintve a dolgozók azonos körére gondolunk. De azon az alapvető különbségen túl, hogy a munkásosztály osztályhelyezete gyökeresen módosul, a kapitalista viszonyokhoz képest összetételében is jelentős eltérések tapasztalhatók. A szocialista építés során a munkásosztály összetételét tekintve is nagyrészt új osztállyá válik. Tekintsük át mindenekelőtt a munkásosztályban végbement változásokat.

1. Változások a munkásosztály összetételében a szocialista építés időszakában

A szocialista építés során hazánk társadalmának legnagyobb osztálya a munkásosztály lett. Létszáma, az előbbieken körvonalazott osztályfogalmat alapul véve, hozzávetőlegesen 3,1 millió fő, az összes keresők 61–62%-a.

A kapitalista korszakhoz képest a szocialista országokban jelentős változások történtek a munkásosztály belső, ágazati és szakmai összetételében. Ezek közül a legjelentősebb az, hogy a szocializmus építésének időszakában – az európai szocialista országok többségében – az ipari munkásság a munkásosztálynak szám szerint legnagyobb rétegévé vált. Politikailag és elvileg nézve a dolgot, a gazdaságilag viszonylag elmaradott országokban a felszabadulás előtt is alapvető volt e réteg szerepe, de kis részaránya korlátozta hatókörét. Ezekben az országokban az ipari munkásság a szocializmus építésének idején válik minden értelemben egyre inkább a munkásosztály gerincévé, alapvető osztagává.

Magyarországon 1966-ban a gyáriparban és a bányászatban foglalkoztatottak létszáma 1 489 800 volt. A ma már nagyipari feltételek között dolgozó építőiparral együtt az iparban foglalkoztatottak összlétszáma 1 782 800. Ez többszöröse a mezőgazdasági munkásságnak, és több, mint a mezőgazdaságban foglalkoztatott összes dolgozók (mezőgazdasági munkások és tsz-parasztok) száma. Az ipari munkásságon belül megnövekedett a nagyipari munkásság aránya. A korábban az ipari munkásságnak mintegy 40%-át kitevő kisipari munkások aránya jelentéktelenre csökkent. Az iparba áramló nagy tömegű szakképzetlen munkaerő átmeneti romlást eredményezett, de végeredményben így is *javult a munkásosztály szakképzettség szerinti összetétele*. A szakmunkások aránya az 1938-as 33,4%-ról 1964-ig 40,3%-ra nőtt, részben a betanított munkások, nagyrészt azonban a segédmunkások rovására; ezek aránya 42,3%-ról 38%-ra, illetve 24,3%-ról 21,7%-ra csökkent.¹⁷

Ennek jelentőségét úgy érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük az alábbi körülményeket: 1. a szakmunkások aránya a felszabadulás előtt is magas volt, összefüggésben az ipar egy részének alacsony műszaki színvonalával és a – szinte kizárólag szakmunkásokat foglalkoztató – kisipar nagy súlyával; 2. a szakmunkások magas részarányát a szocialista fejlődés időszakában – amikor tömegesen áramlottak az

¹⁷ Ipari adattár, I. Budapest 1966. 529. old.

iparba tanulatlan munkások – csak úgy lehetett megőrizni, sőt növelni, hogy többszörösére kellett emelni a szakmunkások létszámát. 1927 és 1949 között a szakmunkások száma 22 500 fővel, tehát kb. évi 1000 fővel nőtt, 1949 és 1961 között 279 000 fővel, tehát évenként több mint 23 000-rel; 3. a magyar ipar technikai színvonalát tekintve nagyjából a *gépesítés, a futószalagos tömegtermelés* meglehetősen fejlett szakaszában van, amikor nagy a betanított munkások iránti igény. Ily módon külön erőfeszítést jelentett a magas szakmunkásarány fenntartása, sőt növelése. A szocialista viszonyoknak köszönhető, hogy nálunk nem csökkent a szakmunkásréteg aránya.

A *szakmai* felemelkedés pozitívan befolyásolta a munkásosztály általános műveltségének, kulturális színvonalának alakulását. Nőtt iskolai végzettsége, főleg a fiatal munkások között számottevő a középiskolát végzettek csoportja. A különböző esti és levelező oktatási formák lehetővé tették, hogy a felnőtt munkások, akik korábban nem tanulhattak, most pótolhassák azt. Sokan elvégezték a hiányzó általános iskolát, jelentős részük középfokú technikumot végzett, sőt egyesek eljutottak az egyetemre is. A szocialista rendszer anyagi eszközökkel és széles körű nevelőmunkával támogatta az iskolán kívüli kulturális tevékenységet és művelődést.

A munkások foglalkoztatottságának óriási ütemű növekedése mellett – a fejlett kapitalista országokhoz hasonlóan – nálunk is növekedett a mérnökök, technikusok, a vezető beosztású és irodai dolgozók aránya. 10 000 aktív keresőre 1949-ben 23,5, 1963-ban 68,5 műszaki mérnök jutott, azaz arányuk csaknem háromszorosára nőtt. (Összehasonlításként: 1963-ban a 10 000 aktív keresőre jutó mérnökök száma az Egyesült Államokban 119,4, Franciaországban 61,2, Ausztriában 40.) Az iparban foglalkoztatott műszaki és adminisztratív dolgozók együttes aránya 1966-ban kb. 17% volt. A fejlettebb szocialista országokban – ahol gyorsabb volt a műszaki fejlődés és kisebb az iparban foglalkoztatottak számának növekedési üteme – erősebben nőtt a műszaki és adminisztratív dolgozók aránya. Az NDK-ban 1955 és 1964

között az iparban foglalkoztatottak száma 2 063 000 főről 2 243 000 főre (valamivel több mint 10%-kal) emelkedett. A mérnökök, műszakiak, adminisztratív és egyéb nem fizikai dolgozók száma 28–29%-kal, arányuk pedig 28%-ról 33%-ra nőtt.

A magyarországi munkásosztály felszabadulás előtti legnagyobb osztaga, az agrárproletariátus (1941-ben a proletariátuson belüli aránya 45–47% volt) az 1945-ös földreform során kisárutermelő lett. A mai mezőgazdasági munkásság a munkásosztály 8%-a, s ezzel a harmadik helyre került az ipari munkásság, illetve a kereskedelmi, közlekedési, szolgáltatási dolgozók után. Helyzete is alapvetően megváltozott. Ma már nagy részük szakmunkát, sok tekintetben az ipari munkásokhoz hasonló munkát végez. Ez a munkásosztály fogalmának meghatározása szempontjából is figyelmet érdemel. A felszabadulás előtt a mezőgazdasági munkások a falu legelesettebb rétegét képezték, ma legjobb módú dolgozói közé tartoznak.

A népgazdaság fejlesztésének extenzív szakaszában a szocialista országokban mindenekelőtt az ipart, ezen belül a nehézipart fejlesztették. Ehhez viszonyítva átmenetileg kisebb erőt tudtak fordítani a közlekedés, a kereskedelem és a szolgáltatások fejlesztésére. Ezért e területek dolgozóinak aránya az ipari munkásokhoz képest nem nőtt jelentősen. Ennek ellenére a munkásosztályon belül ezek a rétegek ma már létszámukat tekintve a második helyen állnak. Most már a szocialista országokban is napirenden van ezen ágazatok gyors fejlesztése, ami az ipar intenzív növekedésével együtt arra utal, hogy a jövőben növekszik dolgozóik részaránya.

A munkásosztály hatókörének, jelentőségének növekedése szempontjából nagy jelentőségű a vidék iparosítása. A lakóhelyüket tömegesen elhagyó, munkássá váló dolgozók nagy része jobb, kulturáltabb városi lakás-, kommunális és egészségügyi viszonyok közé került. Kiemelkedő példái ennek az új szocialista városok, amelyek a munkahely mellett letelepedési lehetőséget, a korábbinál kulturáltabb lakóhelyet biztosítanak az új munkások nagy részének. Bár még súlyos prob-

lémáink vannak éppen az új munkások miatt megnőtt városainkban a lakásviszonyok, a szociális, kulturális ellátottság terén, aligha tagadható, hogy csak a szocializmus viszonyai között lehetséges százezres tömegek munkáját, életviszonyait gyökeresen megváltoztatni úgy, hogy ez a többség számára viszonylag gyors és jelentős társadalmi, kulturális felemelkedést eredményezzen.

Rendkívül fontos körülmény, hogy a jelenlegi munkások óriási többsége – kb. 90%-a – a felszabadulás óta lett munkás. Ez több tényezővel magyarázható. Igen nagy mértékben megnövekedett a munkásosztály létszáma; a régi agrárproletárok többsége 1945 után újjgazda lett, ily módon tehát kikerült a munkásosztály köréből; a hatalom megragadását követő időszakban mintegy negyedmillió munkás a hatalmi, igazgatási szervekbe és a gazdasági apparátusba került, és végül, a felszabadulás utáni időszakban is munkásként dolgozók egy része nyugdíjba ment vagy meghalt.

Az új munkások nagy része eredetileg paraszt, illetve városi kispolgár volt. Nagyságrendben csak utánuk következik a munkásosztály utánpótlásának második forrása, a munkások gyermekei, illetve a korábban csak a háztartásban dolgozó nők bevonása a termelésbe. A munkásosztályon belül az ipari munkásság körében a legalacsonyabb a más társadalmi rétegekből kikerülő dolgozók aránya.¹⁸

A más rétegekből a munkásosztályba került dolgozók magas aránya napjainkban is fontos kérdéssé teszi az „új elemek” integrációját. Az „új elemek” integrációja az iparban levő munkafeltételek között a lengyel szociológiai kutatások szerint 5–7 évig tart, ideológiai, politikai értelemben ennél tovább is.¹⁹

¹⁸ Az 1964. évi reprezentatív felmérés adatai szerint Magyarországon a közvetlenül a mezőgazdaságból az iparba került munkások aránya a férfiaknál közel 15, a nőknél nem egészen 4%. (Ezek az adatok csak a gyári-üzemi munkásokat veszik számításba; a bányászat és építőipar munkásai között jóval magasabb a mezőgazdaságból átkerült dolgozók aránya.) Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Szerkesztette: Huszár István. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967. 39–41. old.

¹⁹ Lásd S. *Widerszpil*: Sklad polskiej klasy robotniczej. Warszawa 1965. 105. old.

Az iparosítás extenzív módszereivel szemben az intenzív módszerek fokozatos előtérbe kerülése *lassítja a munkásosztály növekedésének ütemét, erősíti homogenitását*, nő a munkás törzsgárda aránya a munkásosztályon belül. 1959 és 1964 között az ipari munkásoknak az iparban eltöltött átlagos szolgálati ideje több mint két évvel meghosszabbodott: 11 év 7 hónapról 13 év 8 hónapra nőtt. Ha a vállalati törzsgárdához azokat számítjuk, akik legalább 5 évet töltöttek el egy vállalatnál, akkor az állami iparban foglalkoztatott munkásoknak 1959-ben 39,9%-a, 1964-ben 48,3%-a tartozott a törzsgárdához.²⁰

2. A munkásosztály fogalma a szocialista társadalomban

Szóltunk már arról, hogy a szocializmusban a munkásosztály zömét, fő rétegeit tekintve a dolgozóknak nagyjából ugyanazt a körét foglalja magában, mint a kapitalizmusban. A szocialista átalakulás, a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása hazánkban a munkásosztály meghatározásában a kapitalista korszakhoz képest bizonyos eltéréseket is eredményez.

A szocialista korszak munkásosztályának is fő rétege az *ipari munkásság*. A munkásosztály fogalmának és határainak meghatározása szempontjából azonban az iparban foglalkoztatott fizikai munkások nem jelentenek elméleti problémát. Csak ez az oka annak, hogy – a fogalom tisztázásánál – e meghatározó rétegről viszonylag röviden szólnunk, és többet foglalkozunk azokkal a rétegekkel, melyek ebből a szempontból problematikusak.

A *mezőgazdasági munkásság* munkásosztályba sorolása a kapitalizmusban nem jelent elvi problémát, ott vitathatatlan a helyzet. A szocializmus építésének első időszakában, a mezőgazdaság szocializálása előtt a gépállomások és az állami gazdaságok dolgozói szintén világosan elválasztható szociális

²⁰ Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Id. mű, 50–51. old.

csoportot alkottak a falun. A kisáruftermelő parasztoktól megkülönböztette őket a tulajdonhoz való viszonyuk – a szocialista össznépi tulajdonhoz kapcsolódtak – és munkájuk jellege is: a kisáruftermelő parasztgazdaságokban használt eszközöknél jóval fejlettebb termelési eszközökkel, gépekkel, fejlettebb agrotechnikai módszerekkel stb. dolgoztak, így munkájuk inkább hasonlított az ipari, mint a kisáruftermelő paraszti munkához, még ha a termelőerők és az üzemi szervezettség színvonalát tekintve jelentősen eltért is az ipartól.

Ma nem ilyen egyszerű a mezőgazdasági munkásság munkásosztályba sorolása, elhatárolása a szövetkezeti parasztságtól. A mezőgazdasági munkásokat és a szövetkezeti parasztokat elválasztja a szocialista tulajdon két formája, de ez már nem olyan éles különbség, mint amilyen a kisáruftermelői és szocialista tulajdon között volt. (Bonyolítja a problémát, hogy az állami gazdaságok dolgozóinak is van háztáji földjük.) Még nehezebb az elhatárolás, ha a termelőerők, a technikai fejlettség színvonalát vizsgáljuk. Jelenleg a tsz-parasztok is fejlett gépekkel és egyre fejlettebb agrotechnikai módszerekkel termelnek. S bár az állami mezőgazdasági üzemek átlagos technikai felszereltsége jobb, mint a szövetkezeteké, a különbség már nem olyan jelentős. Kialakulóban van egy új szövetkezeti paraszti osztály, amelyet már nem az elmaradottság és szakmátlanság jellemez. Az ipar és a mezőgazdaság, a város és falu közötti különbség, a mezőgazdasági munkásság döntően paraszti eredete az állami gazdaságok dolgozóit is inkább a szövetkezeti parasztsághoz közelíti. Ezzel szemben elhatároló tényező a két tulajdonforma, valamint a javakból való részesedés módjában meglevő különbség.

Jelenleg sokszor csupán elhatárolás kérdése, s elvileg nem indokolható egyértelműen, hogy a munkásosztályhoz vagy a parasztsághoz soroljuk például a szövetkezet, illetve az állami gazdaság traktorosát. Mindkettő ugyanazt a munkát végzi, viszont különbség van köztük a szocialista tulajdon két formája, illetve ezzel kapcsolatban a jövedelemszerzés módja és mérete tekintetében. (Bonyolítja a helyzetet, hogy a szövetke-

zetekben a gépek kezelőinek nagy része nem szövetkezeti tag, hanem bérből és fizetésből élő alkalmazott.)

Mindezt figyelembe véve elméleti meggondolásokból és gyakorlati szempontból egyaránt az állami mezőgazdasági üzemek és a gépjavító állomások dolgozóit mezőgazdasági munkásnak tekintjük. E réteg növekedése a munkásosztály erősödésének jele. A mezőgazdaság fokozódó gépesítése, a mezőgazdaságban lényegében szakmunkát végzők (tehát nemcsak a gépkezelők, hanem az állattenyésztők, kertészek, szőlészek stb.) számának növekedése visszatükrözi azt a folyamatot, amelynek lényege a mezőgazdaság termelőerőinek, a termelés szervezettségének közelítése az ipari színvonalhoz, az ipar és mezőgazdaság közötti különbség fokozatos megszűnése.

A szocialista országokban is a munkásosztályhoz sorolandó a közlekedés, a kereskedelem, a szolgáltatások dolgozóinak meghatározott része. Ennek Marx elemzései alapján a kapitalista társadalom munkásosztályával kapcsolatban kifejtett elvi indoklásához a szocialista társadalomban újabb tényezők is járulnak. Itt sem problematikus a *teherszállításban és a termeléshez közvetlenül kapcsolódó hírközlésben foglalkoztatott fizikai dolgozók* (sofőrök, mozdonyvezetők, rakodómunkások, pályamunkások, a közlekedési eszközök javításával, karbantartásával foglalkozó munkások, postások, távírárszok, telefonközpontok műszerészei stb.) *osztályhelyzete*. Ezeket a tulajdonhoz való viszonyuk és termelőmunkájuk alapján egyaránt a munkásosztályhoz kell sorolnunk.

A *kereskedelmi dolgozók* közül a szállítás, a raktározás területén foglalkoztatottak a tulajdonhoz való viszonyukat és termelőmunkájukat tekintve a munkásosztályhoz tartoznak. Problematikus az eladók nagy tömegeinek – akik nem járulnak hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez, azaz nem termelőmunkások – kategóriája. Marx osztályszempontból munkásnak tekintette az eladókat is. A szocializmusban ez még inkább indokolt: itt a kereskedelem a dolgozók becsapásának, a munkásosztály másodlagos kizsákmányolásának eszközéből – Marx kifejezésével élve – a szocialista újratermelés folyamatosságát, a dolgozók ellátását biztosító eszközzé vált. Megváltozott a kereskedelmi dolgozók helyzete is.

Az ipari munkássághoz képest korábban kivételezett helyzetük megszűnt, jelentős mértékben növekedett üzemi koncentrátságuk (különösen a nagy áruházak esetében), s tevékenységükben egyre nagyobb szerepet játszanak a gépek, a különböző automaták stb. A munkamegosztás fejlődése ebben az ágban korábban hivatalinak tekintett munkafolyamatokat is munkás tevékenységgé változtatott. A társadalmi és technikai változások következtében az itt dolgozók között is megnövekedett a munkásosztályhoz sorolandók száma.

Ugyancsak növekedett a munkásosztálynak a *szolgáltatások* területén dolgozó osztaga. Ide sorolhatók az itt dolgozó fizikai munkások: a lakások, a különböző elektromos készülékek karbantartói, az autójavító vállalatok dolgozói, a mosodák alkalmazottai és egyéb javító-tisztító szolgáltatások munkásai. A népgazdaságnak ez a jövőben erőteljesen növekvő ága nagy szerepet játszik a dolgozók ellátásában, helyzetük javításában. A szolgáltatások nálunk nem kiváltságos luxuscélokat elégítenek ki, mint a kapitalizmusban az esetek jó részében. Magyarországon 1930-ban például a városi munkásság igen tekintélyes része, kb. 15%-a személyes szolgáltatásokat végző háztartási alkalmazott volt. Jelenleg a szolgáltatásokon belül a foglalkoztatottak létszámát és munkájuk jelentőségét tekintve alapvetőek az ipari javító, tisztító, kölcsönző szolgáltatások. Teljesen világos, hogy mondjuk egy rádió- és tv-szerelő vagy egy nagy mosoda gépeken dolgozó alkalmazottja sokkal inkább tekinthető munkásnak, mint a Horthy-korszakban faluról feljött, végzőig kiszolgáltatott és kizsákmányolt háztartási cseléd. E folyamat szükségszerűen magával hozza a munkásosztály jelentékeny bővülését is. Ebben technikai és társadalmi szempontok egyaránt szerepet játszanak.

Állást kell foglalnunk végül a legbonyolultabb kérdésben: hová soroljuk az ipar, a közlekedés, a kereskedelem *műszaki, illetve irodai dolgozóit* a szocializmusban.

Álláspontunk szerint főként az üzemi technikusok, nagyrészt a mérnökök és részben az adminisztratív dolgozók a szocializmusban is a munkásosztályhoz tartoznak. Az e rétegekről korábban mondottakat – melyek lényege az, hogy

Marx meghatározásai alapján termelőmunkásoknak tekinthetők – azzal egészíthetjük ki, hogy a lenini osztálymeghatározás szerint lényegében ugyanolyan osztályjegyekkel rendelkeznek, mint a fizikai ipari munkások. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a tudományos és technikai forradalom a fejlettebb országokban előrehaladottabb szakaszban van, mint hazánkban, s így a fizikai és szellemi dolgozók munkájának jellege közötti különbség nálunk még nagyobb, mint ott. Más szempontok alapján viszont nálunk a tőkésországokhoz képest egyértelműbben állítható, hogy a termelési folyamathoz közvetlenül kapcsolódó műszaki és irodai dolgozók a munkásosztályhoz tartoznak. Mivel bizonyítható ez?

1. *A fizikai és szellemi munka közötti ellentét antagonizmusának felszámolása megszüntette az uralkodás és alávetettség viszonyát a termelésben.* A szocializmusban az üzemi mérnökök (a vezető beosztásúak is) és műszakiak a szocialista termelés szervezői, akik nem a tőkés tulajdonost, hanem a munkásosztályt és az egész népet – mint a termelési eszközök tulajdonosát – szolgálják.

2. *Csökken a különbség a munkások és a műszakiak között a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének nagysága tekintetében.* Ez azonban nemcsak pozitívum, a csökkenés valószínűleg indokolatlanul nagymértékű volt, s ezt helyesíteni kell. Az viszont feltétlenül helyes, hogy a kapitalista korszakban indokolatlanul nagy, kiváltságos jövedelem helyett ők is csak munkájuk szerint részesüljenek a termelt javakból. Az adminisztratív dolgozók átlagos fizetése egyébként ma nálunk alacsonyabb, mint a fizikai munkásoké.²¹

3. *Jelentősen megváltozott a műszakiak és irodai alkalmazottak származás szerinti összetétele is.* 1962-ben Budapesten az értelmiségiek 37%-a, az alkalmazottak 42%-a munkásszármazású volt.²²

²¹ 1963-ban például az állami iparban a fizikai munkások átlagbére havi 1678 Ft, a műszakiaké 2578 Ft, az adminisztratív dolgozóké 1623 Ft volt.

²² Dr. Klinger András: A társadalmi foglalkozási átrétegződés néhány jellemvonása Budapesten. (Előadás az 1962 évi budapesti Nemzetközi Demográfiai Symposiumon.)

Budapest VIII. kerületében és a ráckevei járásban végzett felmérések adatai szerint a műszakiak többsége olyan 40 éven aluli dolgozó, aki a szocializmus időszakában végezte tanulmányait. Ez a generáció tipikus képviselője napjaink műszaki értelmiségének, amelyet már nem választ el éles szakadék a fizikai munkásoktól.

4. *Megváltozott e rétegek életmódja, politikai állásfoglalása, s nagymértékben világnézete is.* A fent említett vizsgálat által érintett műszakiak 22,3%-a párttag. Nagy többségük – főként rádió, tv, napilapok útján – figyelemmel kíséri a bel- és külpolitikai eseményeket.²³

Az előbbiek elméleti érvek, a perspektivikus elrendeződés irányelveiként foghatók fel, de semmiképpen sem azonosíthatók a mai helyzettel, a jelenlegi igen bonyolult viszonyokkal. Az üzemben dolgozó műszaki és irodai alkalmazottakat a fenti érvek alapján helyes osztályszempontból a munkásosztályhoz sorolni, de – erre még visszatérünk – hozzá kell tenni, hogy a munkások, az üzemi műszakiak és irodai dolgozók munkásosztállyá kovácsolódása még nem fejeződött be. Ez a folyamat a szocialista társadalom további tökéletesedésével és a technika fejlődésével meggyorsul. Ma még természetesen van eltérés, sőt ellentmondás is a fizikai és szellemi dolgozók között: a termelésben elfoglalt helyük, az életszínvonal és az életmód terén, egyes rétegek ideológiai, politikai arculata szerint is. Itt sem azt tekintjük feladatunknak, hogy valami örökérvényű és minden országra érvényes sémát dolgozzunk ki, hanem hogy a nálunk érvényesülő *tendenciát* bemutassuk. A tendencia – szerintünk – feltétlenül a munkásosztályhoz való közeledés. S erről nem fölösleges és nem is korai beszélni, mert ez tudatosíthat objektíve lejátszódó folyamatokat, s hozzájárulhat az osztályszemlélet helyesebb értelmezéséhez.

Meg kell azt is mondani, hogy e kérdésben az anyag kidol-

²³ A megkérdezettek 17,7%-a vett részt pártiskolai oktatásban, a politikai oktatás alacsonyabb formáiban 58%. 86%-uk követelménynek tekinti, hogy a műszakiak politikailag a szocialista rendszer hívei legyenek. Pártunk, kormányunk bel- és külpolitikájával a megkérdezettek nagy többsége egyetért.

gozása során nem sikerült teljes egyetértésre jutnunk. Általában elfogadást nyert a fenti álláspont, de vitán felül állónak elsősorban a műszakiak, s ezen belül is a technikusok munkásosztályhoz sorolása tűnt. Szinte egységes volt az a vélemény, hogy az ipar jelenlegi színvonalán a technikusok a munkásosztály legképzettebb, szakmailag legfelkészültebb részét képezik, hogy ők a legkvalifikáltabb „szakmunkások”.

A mérnököket a fizikai munkásoktól elválasztó különbségek már lényegesen nagyobbak; ebben nem született még egységes állásfoglalás.

A leginkább vitatott az üzemekben, vállalatokban foglalkoztatott irodai dolgozóknak a munkásosztályhoz sorolása. Az irodai dolgozók – hangoztatják többen – nem kapcsolódnak olyan közvetlenül a termeléshez, mint a műszakiak, más a helyzetük, munkájuk jellege is, ezért nem indokolt a munkásosztályhoz sorolásuk. Ez nem alaptalan kérdésfelvetés, de mégis úgy tűnik, hogy nem elég logikus álláspont. Ha eltekintünk a helyenként vagy akár sok helyen valóban túlburjánzó bürokráciától – melyet persze mindenképpen más megítélés alá kell venni –, el kell ismernünk, hogy a termelési folyamatban nemcsak a műszakiak, hanem az irodai dolgozók (közgazdász, könyvelő, bérszámfejtő stb.) is nélkülözhetetlenek, az ő munkájuk is a gyár által kibocsátott termékekben realizálódik. Ez szerintünk már nem külsődleges, hanem a korszerű termelési folyamaton belüli tevékenység. Erre alapozzuk véleményünket, s ilyen szempontból tekintjük ezeket a dolgozókat is a munkásosztály rétegének. Magunk is érezzük azonban, hogy ez még nem kielégítően elemzett és megoldott kérdés, s fontosnak tartjuk a további kutatást.

A termelőmunka fogalma a szocializmusban még nem teljesen tisztázott és kidolgozott, annyit azonban már a Marx által kialakított álláspont és az elmúlt évek vitái alapján is leszögezhetünk, hogy termelőmunkások az anyagi termelésben, a nemzeti jövedelem termelésében részt vevő dolgozók, az „összmunkás” nemcsak fizikai, hanem szellemi dolgozói is. A termelőmunka szempontjából értelmezett „összmunkáshoz” tartoznak a fizikai dolgozók mellett a vezető beosztású műszaki és irodai dolgozók is, de úgy gondoljuk, hogy általa-

ban csak az üzemek, vállalatok szintjéig. Nem helyes munkásnak tekinteni a gazdasági életben foglalkoztatott valamennyi alkalmazottat és értelmiségit, így például a termeléssel foglalkozó minisztériumok, a gazdasági életben fontos helyet betöltő bankok, állami intézmények személyzetét. Szerintünk az üzemeknél, vállalatoknál magasabb szintű apparátusok és különösen a minisztériumok, továbbá a bankok személyzete nem termelőmunkás, ami nem jelenti azt, hogy tevékenységüknek nincs megkülönböztetett jelentősége a népgazdaság fejlesztése szempontjából.²⁴ Az üzemnek mint határnak megállapítása bizonyos megjegyzést igénylő eljárás. Teoretikus szempontból talán kifogásolható, hogy az osztály határa nem lehet egyenlő az üzemével. De e „túlzottan elvi” megközelítés véleményünk szerint nem visz célhoz. Számunkra a probléma az volt, hogyan értelmezzük az összmunkás marxi fogalmát. És ésszerűbb megoldás nem igen kínálkozik, mint hogy az üzemi kollektívákat az összmunkások kollektívájának tekintsük. Ezek tényleg közösen állítják elő az adott terméket, míg a magasabb szinten dolgozók munkája természetszerűleg jóval kevésbé sorolható e kategóriába.

Meg kell jegyezni, hogy a munkásosztály határainak túlzott kiterjesztésével főleg az ideológia területén találkozunk. A széles köztudatban a munkás még ma is azonos a fizikai, sőt nemegyszer csak az iparban dolgozó fizikai munkással. Ennek

²⁴ Buza Márton „A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése” című könyvében (Kossuth Könyvkiadó 1966. 24–29. old.) részletesen foglalkozik a munkásosztály fogalmával, határaival. Bírálja a fogalom nálunk elterjedt leszűkítését, és – szerintünk is helyesen – állást foglal kiterjesztése mellett. Viszont észrevétlenül a másik hibába csúszik: túlzottan kiterjeszti a munkásosztály határait. Munkásnak tekinti a gazdasági élettel kapcsolatban álló valamennyi alkalmazottat és értelmiségit, beleértve a termeléssel foglalkozó minisztériumok, főhivatalok, állami intézmények és bankok egész személyzetét. Ha ezt elfogadnánk, szinte értelmét vesztené a munkás kifejezés – hiszen így vagy úgy ide lenne sorolható a dolgozók többsége. Hogy mennyire messze megy e törekvésében, azt jól bizonyítja, hogy a munkásosztályhoz sorolja a kórházak dolgozóit, és „politikailag” a *munkásból lett vezetőket is*.

Ez utóbbi – erre még visszatérünk – bármennyire tetszetősnek tűnő megoldás, elvileg nem helyeselhető, a munkásból lett vezetők *szubjektív* érzéseit, és nem az objektív, tudományos tényeket tükrözi.

történelmi és objektív okai vannak. Objektív ok, hogy az ipari munkásság ma még nálunk ténylegesen a munkásosztály egyik legjelentősebb s mindenestre legklasszikusabb rétege. Az ellenforradalmi Horthy-rendszer mindent megtett, hogy proletár-öntudatuktól megfosssa, a proletariátus törzséről, az ipari munkásságról leválassza a munkásosztály olyan jelentős osztagait, mint a közlekedés, a kereskedelem és a szolgáltatások, sőt még az állami tulajdonban levő gyárak munkásait is. Kisebb, gyakran csak formális szociális juttatásokkal (ezek közül legjelentősebb volt a nyugdíj-jogosultság) és fokozott nyomással (a Bethlen–Peyer paktum megtiltotta a vasutasok, a postások és egyéb állami alkalmazottak szervezését) igyekeztek ezt – nem minden eredmény nélkül – elérni. Ez a körülmény meglátszott e munkásrétegek felszabadulás utáni, kezdetben kevésbé eredményes fejlődésén is. Ma már a közlekedés és hírszolgálat, a kereskedelem és szolgáltatások dolgozóinak ilyen megkülönböztetése ellentmondana nemcsak objektív osztályhelyzetüknek, hanem szubjektív tudatuknak is, amely az utóbbi két évtizedben jelentős pozitív változáson ment át.

3. Hogyan jellemezhetjük a szocialista társadalom munkásosztályát a lenini osztálymeghatározás szerint?

A munkásság osztályhelyzete a szocializmusban gyökeresen megváltozott. Az a jellemzés, amelyet Marx a kapitalizmus proletárjáról adott, a szocialista társadalom munkásosztályára nem alkalmazható: 1. nincs megfosztva a termelési eszközöktől; 2. munkájából él, de végzett munkája szerint kapott munkabére nagyságának, a reálbérek és a reáljövedelem emelkedésének a tulajdonviszonyok nem szabnak gátat. Azaz bére nem munkaerejének ára körül ingadozik, és nagyságát nem a munkásságnak helyzete megjavításáért folytatott harca, hanem a társadalom tudatos cselekvése szabja meg, az, hogy milyen mértékben nő a termelt javak mennyisége, s az adott

helyzetben mennyi kerülhet ebből a személyes fogyasztási alapba; 3. a munkás nem kizsákmányolt, a szocialista társadalom felszámolta a kizsákmányoló osztályokat és a kizsákmányolást.

A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogyan jellemezhető a szocialista korszak munkásosztálya a lenini osztályjegyek alapján.

A lenini osztálymeghatározás első eleme a *tulajdonhoz való viszony*. E tekintetben – mint láttuk – döntő különbség van a kapitalizmus és a szocializmus munkásosztálya között, mivel az utóbbi *kollektív tulajdonosa a termelési eszközöknek*. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi tulajdon *egyénileg senkié*: csupán „tulajdonosi” alapon senki sem részesedhet a termelt javakból, nem sajátíthatja el mások munkájának eredményét.

Az ösztönei tulajdon és a munkásnak mint a tulajdonosi közösség (tehát üzem, vállalat) tagjának tulajdonosi mivolta nem azonosítható. Az ösztönei tulajdon egészének vonatkozásában a munkás főként közvetve, osztályszerkezetein keresztül, mint a tulajdonjogot gyakorló állam polgára bír rendelkezési joggal, *közvetlenül* elsősorban saját üzemének ügyeibe szól bele.

A régi gazdasági vezetés és a túlzott centralizáció egyik negatív eredménye az volt, hogy a munkás (mint a tulajdonosi közösség tagja) közvetlenül kevésbé szólhatott bele a gazdasági vezetésbe. Ez a körülmény gátolta a munkások tulajdonosi tudatának fejlődését, s akadályozta a szocialista tulajdonhoz és a munkához való új viszony kialakulását is. Az új gazdasági mechanizmusban a szocialista állam mint tulajdonos továbbra is rendelkezik az állami vállalatokkal, de lehetővé teszi, hogy a szocialista vállalat maga dönthesse tervéről, a folyó tevékenységével kapcsolatos kérdésekben és részben – a központi döntések által megszabott keretben – a fejlesztés és bővítés kérdéseiben. Ez azt is jelenti, hogy növekszik a munkások *közvetlen beleszólásának* lehetősége a vállalat ügyeibe.

A lenini osztálymeghatározás másik fontos eleme a *termelés társadalmi szervezetében játszott szerep*. A munkás a szocialista társadalomban is bizonyos értelemben végrehajtó szerepet

tölt be. Ez a helyzete azonban a munkamegosztás meghatározott fokából következik, s nem abból, hogy a termelési eszközök tulajdonosa tőkés mivoltánál fogva *aláveti* akaratának a megvásárolt munkaerőt.

A fizikai munkások a *kapitalizmusban* mind technikai, mind szociális értelemben alárendelt, beosztott szerepet töltenek be, a szocializmusban azonban csak technikai értelemben. Mint résztulajdonosok közvetve (osztályszerkezeteiken keresztül) és közvetlenül (főleg saját üzemükben) beleszólnak az ügyek vitelébe, a termelés az ő érdekükben, s nem ellenükre, a tőkés profit növelése céljából történik.

Végül a lenini meghatározás fontos eleme a jövedelem megszerzésének *módja és mértéke*. A munkás végzett munkája alapján munkabért kap, melynek nagysága azonban nem a munkaerő ára körül ingadozik – a munkásosztály harcának eredményétől függően –, hanem a rendelkezésre álló, *felosztható javak mennyisége és a munkás teljesítménye* szabja meg. Az új gazdasági mechanizmusban növekszik a munkás bérének az a része, amelyet a vállalat eredményes tevékenysége alapján kap.

A társadalmi elosztásra szánt javak nagyságát a Szovjetunióban és a többi szocialista országban erősen korlátozza, hogy 1. a szocializmus először gazdasági tekintetben elmaradt országokban győzött, és mindenütt (a Szovjetunióban kétszer is) ráhárult a súlyos háborús pusztítások és veszteségek helyreállításának és pótlásának terhe; 2. a szocializmus építése az imperializmus léte mellett megy végbe, ami egyrészt a gazdasági fejlesztés viszonylag feszített ütemét követelte, másrészt óriási anyagi eszközöket vont és von el a honvédelem fejlesztésére. Ennek ellenére a munkásosztály és az egész nép életszínvonala jelentősen nőtt a tőkés korszakhoz képest, noha még elmarad a fejlett kapitalista országok egy részének életszínvonala mögött.

A szocialista társadalom munkásosztályának ismertető jegeihez tartozik még, hogy túlnyomó többsége a *szocialista tulajdon össznépi, állami szektorához* kötődik, és az anyagi termelésben dolgozik, tehát *termelőmunkás*.

A fenti ismérvek is segítenek meghatározni a munkásosztály

fogalmát a szocializmusban, de korántsem határolják el olyan élesen a parasztságtól, mint a kapitalizmusban. A munkásosztálynak és a parasztságnak a tulajdonhoz való viszonya lényegileg azonos, csak a szocialista tulajdon két formájának ismert különbségében van eltérés. Szerepük a termelés társadalmi szervezetében hasonló. Mindkét osztály munkájából él, annak arányában részesedik az elosztásra kerülő javakból. A parasztság jövedelmét a munkásokénál jóval nagyobb mértékben – legalább 50%-ban – közvetlenül befolyásolja a termelőszövetkezet jövedelmének alakulása. Ez részben a munka eredményességének (a vezetés színvonalának, a tagság szorgalmának stb.) függvénye, részben a parasztok akaratától független tényezőké, mint az időjárási viszonyok, a föld minősége, a várostól való távolság stb. Az új gazdasági mechanizmusban a munkás jövedelme is fokozottabban függ vállalatának eredményeitől – ha vállalata nyereséges, közel kéthavi fizetésnek megfelelő részesedést is kaphat –, de – szemben a parasztsággal – akkor is megkapja teljes bérét, ha vállalata veszteséges. A két osztály közötti jövedelem megszerzésének *módjában* bizonyos különbséget jelent a háztáji gazdaság is, amely jövedelemkiegészítő szerepet tölt be. Ilyennel a munkásosztály általában nem rendelkezik. Ennek ellenére a javakból való részesedés *mértéke* tekintetében egyelőre a parasztság és a munkások között az utóbbiak javára van eltérés mind a személyes jövedelem, mind a társadalmi, szociális jutatások vonatkozásában.

A még meglevő különbségeknél *erőteljesebbek a közös, a hasonló jegyek*. Ezért az előbbieket nem szolgálhatnak a két osztály esetében a megkülönböztetés alapjául. A munkásosztály jellemzését ki kell egészíteni egyéb ismérvekkel is. 1. A munkásosztály a legfejlettebb osztály, mely a társadalom gazdaságát és fejlődését alapvetően megszabó termelőerőkkel van kapcsolatban, az iparosító és iparosodott szocialista társadalom alapvető termelő ereje. 2. A munkásosztály felemelkedésének egyetlen útja a szocialista építés. E téren minden előre tett, illetve elhibázott lépés közvetlenül kihat helyzetére; ezért *objektíve* minden más társadalmi osztálynál, csoportnál jobban érdekelt a szocialista építésben. Helyzeténél fogva a

legkövetkezetesebb szocialista osztály, s mint ilyen, az egész társadalom hivatott vezetője, a párt fő társadalmi bázisa. 3. A munkásosztály és élcsapata, a párt, nagy tapasztalatokkal rendelkezik mind az osztályharcban, mind a szocialista építésben. Vezető szerepet tölt be a szocialista kultúra, erkölcs és közízlés kialakításáért folytatott harcban is.

Emellett a szocialista korszak munkásosztályát is jellemzik olyan másodlagos jegyek, mint a meghatározott kulturális és műveltségi szint, életmód, világnézet és a kapitalizmus proletárjára is jellemző olyan tulajdonságok, mint a szervezettség, a fegyelem, a kollektív szellem, a szolidaritás, a realitásérzék, a bátorság. Ez utóbbiak kialakulása a szocialista társadalomban is a munkások által megmozgatott kolosszális termelési eszközökkel, a nagyüzemekben szükséges szervezettséggel, a közösen végzett munkával kapcsolatos. A munkások – különösen a fizikai munkások – helyzetüknél fogva ma is a legkevésbé elkötelezettek a rajtuk kívül vagy felettük álló szerveknek, emellett legérdekeltőbbek a hibák, tévedések feltárásában és korrigálásában, bár ma már nemcsak „láncaikat veszíthetik”.

4. A munkásosztály fogalmának értelmezése a szocialista országokban

A munkásosztály fogalmának meghatározásáról évek óta vitatkoznak a szocialista országokban – mind az elméleti irodalomban, mind a közvéleményben. A vita elsősorban akörül folyik, hogyan módosította e fogalmat a termelőerők fejlődése, a tudományos-műszaki forradalom. Terjed az a vélemény, hogy szocialista viszonyok között sem helyes csak a fizikai dolgozókat munkásnak tekinteni. Figyelemre méltó, hogy ezt a nézetet leginkább a gazdasági, technikai tekintetben előrehaladottabb országokban hangsúlyozzák, ami arra is utal, hogy a munkásosztály fogalmának meghatározása különösen a magasabb fejlettségi szinten álló országokban válik időszerűvé.

A szocialista országok irodalmában megjelent vélemények nagyjából megegyeznek a szocialista társadalom struktúráját, főleg e struktúra alapvető vonásait illetően is, tehát abban, hogy a szocialista társadalomban két baráti osztály van, a munkásosztály és a parasztság, továbbá egy alapvető réteg, az értelmiség; hogy a szocializmusban megmaradnak az osztályviszonyok, bár – különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezése után – jelentősen csökkennek a munkásosztály és parasztság közötti különbségek. Főként a fejlett szocialista országokban lényegében azonos módon mutatnak rá az értelmiség erőteljes átalakulására, a munkásosztály és a műszaki értelmiség közeledésére a társadalmi és technikai fejlődés eredményeként.

Az osztályviszonyok változásának számszerű bemutatására ezekben az országokban általában a munkások és alkalmazottak kategóriáját használják. Ebben az összevont kategóriában – mint láttuk – a munkásosztály egybeesik a bérből és fizetésből élő értelmiségiekkel (a nem anyagi termelésben foglalkoztatottakkal is, szélsőséges esetben a törvényszéki bíróval vagy a színésszel) és az államapparátus irodai alkalmazottaival. A statisztika a munkások és alkalmazottak kategóriáján belül külön kezeli ugyan „az iparban foglalkoztatottakat”, de ezeket nem azonosítja az ipari munkássággal. Ezt egyébként nem is tehetné, hiszen ebben nemcsak az ipari üzemek, hanem az üzemi szintnél magasabb helyen dolgozó összes ipari alkalmazottak is szerepelnek.

A szocialista országok társadalmának bemutatásához – munkásság, parasztság, értelmiség – a fenti statisztikai gyakorlat sok segítséget nyújt, hasznos és alkalmas eszköz a szocialista társadalom fő jellemző vonásainak megrajzolásához. Nem ad azonban választ arra a kérdésre: hol húzódnak a munkásosztály határai, ki tekinthető munkásnak a munkásosztály és alkalmazottak rendkívül vegyes kategóriáján belül?

A legtöbb szocialista országban a fentivel részletesebben is elemzik a szocialista társadalom struktúráját, s ezzel kapcsolatban megkísérik megjelölni a munkásosztály határait is. A kérdéssel foglalkozó szerzők egy része nagyjából azonosítja

a munkásosztály fogalmát a szocialista állami szektor fizikai dolgozóival, míg mások ezt nem tartják elegendőnek.

A *szovjet* elméleti irodalom az utóbbi években sokat foglalkozott a szocialista társadalom struktúrájának kérdéseivel, köztük az egyes osztályok és főként a munkásosztály fogalmának meghatározásával.

E témáról a közelmúltban országos elméleti konferenciát rendeztek Minszkben. A tanácskozás fő kérdései voltak: a szovjet társadalom struktúrája, az osztály- és társadalmi különbségek problémái, a tulajdonviszonyok és a munkamegosztás rétegeképző szerepének kérdései, az osztályok közötti különbségek megszűnése, a munkásosztály fogalma, az osztályon belüli különbségek okai.²⁵

A tanácskozás egyik résztvevője, K. Buszlov szerint a szocialista állami szektor fizikai dolgozóin túl a munkásosztályhoz kell sorolni a műszaki dolgozókat is. „A mérnöki-műszaki személyzet érdeke, életformája sok tekintetben elválaszthatatlan kapcsolatban áll a munkások életével és törekvéseivel, szorosabb kapcsolatban, mint más értelmiségi dolgozók életével. Ezért az értelmiségi munkásokat azonosítani lehet a munkás értelmiségiekkel, tehát joggal soroljuk őket a munkásosztály tagjai közé.” Buszlov és több más szerző szerint a mérnökök és technikusok a munkásosztály részét képezik. Mások – például V. Szemjonov – a mérnököket az értelmiséghez sorolják, csak a technikusokat tekintik munkásnak. E szerzők úgy vélik, hogy a szovjet munkásosztály jelenlegi színvonalán a technikusok a munkásosztály legképzettebb csoportját alkotják, viszont a mérnökök és a munkások között a munka jellegéből és a képzettség színvonalából következően jóval nagyobbak a különbségek, ezért a mérnököket az értelmiséghez kell sorolni. A szovjet szerzők azonban szinte egyöntetűen hangoztatják, hogy a társadalmi és a technikai fejlődés közelebb hozza egymáshoz a fizikai és a szellemi dolgozókat.²⁶

²⁵ Изменения в структуре социалистического общества. Материалы всесоюзной теоретической конференции в Минске. Ред. М. Руткевич и Ж. Волкова. Свердловск 1965.

²⁶ Ilyen álláspontot foglal el G. Glezerman „A történelmi materializmus és a szocialista társadalom szociális struktúrájának analízise” című

A szovjethatalom fennállásának 50 évfordulója alkalmából a Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet 1967 novemberében ünnepi ülészakot rendezett Moszkvában, melyen igen nagy helyet kapott korunk munkásosztálya, főként a szovjet munkásosztály fejlődésének kérdése. A vitaulésen A. Zsírckij – „A műszaki értelmiség a jelenkori termelés körülményei között” című hozzászólásában – rámutatott, hogy „sok munkás munkája közeledik a mérnök munkájához, ugyanakkor a mérnökök és szakemberek funkciója, a termelésben játszott szerepe kiszélesedik, nemcsak a szervezésre, tervezésre stb. szorítkozik, hanem egyre inkább kiterjed arra, hogy új automatizált technikát vezessen be a termelésbe. Ez azt jelenti, hogy az a mérnök, technikus, tudós, aki a konstrukciókkal és kísérletekkel foglalkozik, termelőmunkás, aki kulcsszerepet játszik a termelés folyamatában.”

Az általunk ismert szovjet vitákban mind az üzemekben, mind az államapparátusban foglalkoztatott irodai dolgozókat különálló és egységes alkalmazotti réteggént kezelik.

Figyelemre méltó egyes lengyel szerzők álláspontja, akik a munkásosztályhoz sorolják az állami szektor fizikai munkásain túl a mérnöki-technikusi állománynak azt a részét, amely 1. az iparban, építőiparban, szállításban, távközlésben, állami mezőgazdasági üzemekben dolgozik, és 2. nem tartozik az irányító-vezető személyzethez. A beosztott mérnököt tehát munkásnak tekintik, de az üzem főmérnökét vagy igazgatóját nem. A vezető és az irodai személyzet – hasonlóan az idézett szovjet álláspontokhoz – a lengyel szerzők véleménye szerint sem munkás. A munkásosztály részének tekintik az áruforgalom dolgozóit (eladók), de a kereskedelem vezető és adminisztratív irodai személyzetét nem.²⁷ Hasonló álláspontot

írásában, amely egy Csehszlovákiában kiadott tanulmánykötetben jelent meg (Sociální struktura socialistické společnosti. Sborník-kollektiv autorů za vedení P. Machonina. Praha 1967.), továbbá O. Skaratan és P. Ignatovszkij. (Lásd O. Skaratan: Szociálnaja sztruktura szovjetszkovo rabocsevo klassza. Voproszi Filozofii, 1967. 1. sz.; P. Ignatovszkij: Szovjetszkij rabocsij klassz. Kommuniszt, 1966. 11. sz.)

²⁷ Lásd S. *Widerszpil*: Tendencje zmian w składzie klasy robotniczej w uprzemysłowionych społeczeństwach kapitalistycznych i w Polsce Ludowej. Studia Socjologiczne, 1964. 1. sz.

képvisel W. Wesolowski is. „A munkások és értelmiségiek – írja – az alapvető jellemző tekintetében azonossá válnak az új viszonyok között: mindannyian a társadalmi szektor bérből élő dolgozóivá lesznek és a jövedelem, képzettség, presztízs vonatkozásában különböznek... Megjegyzendő, hogy a bérből élő szellemi dolgozók többsége a munkásokhoz hasonlóan »vezetett«.”²⁸

Más lengyel szerzők, például Z. Bauman, a lengyel társadalom osztálystruktúrájáról szólva a hagyományos értelemben beszélnek a munkásosztályról, és az értelmiségieket (a műszakiakat is) a szellemi dolgozók között említik.²⁹

Az idézett szovjet és lengyel szerzők tehát nagyjából egyetértenek abban, hogy az anyagi termelésben foglalkoztatott irodai dolgozók nem tekinthetők munkásnak.

A csehszlovák és az NDK-beli szerzőket is foglalkoztatja a tudományos és technikai forradalom hatása általában a társadalomra, s különösen a munkásosztályra, az értelmiségre, a műszaki értelmiségre. A mai csehszlovák társadalom szociológiai problémáiról Prágában megtartott tanácskozáson a felszólalók megkülönböztették a hagyományos értelemben vett munkásosztályt a munkásosztály mai fogalmától. A hagyományos értelemben vett munkásokon – mint kifejezték a szocialista állami szektor fizikai dolgozóit értik. De rámutattak, hogy a technikai fejlődés, főként az automatizálás hatására kialakulóban van és erősödik egy olyan szakmunkásréteg, amelynek munkájában a szellemi tevékenység van túlsúlyban, s szakképzettsége megközelíti vagy el is éri a technikus-mérnöki képzettséget. Vera Rollova „A munkások szerepe a csehszlovák szocialista társadalom gazdasági struktúrájában” című tanulmányában kifejti, hogy míg egyik oldalon növekednek az egyszerű műveletvégrehajtók és a műszakiak közötti különbségek, „a másik oldalon kialakul az egyszerű technológusok, konstruktőrök, normázók és ellenőrök jelen-

²⁸ W. Wesolowski: Proces zanikania różnic klasowych. Studia Socjologiczne, 1964. 2. sz.

²⁹ Lásd Z. Bauman: Általános szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1967. 205–207. old.

tős létszámú rétege, akik a munkásokhoz hasonlóan, a közvetlen termelési folyamat fázisának egyes feladataival foglalkoznak...”³⁰ Ezekre a változásokra utal a Csehszlovákia Kommunista Pártjának XIII. kongresszusán elhangzott beszámoló is. A beszámoló megállapítja, hogy az utóbbi években jelentősen növekedett a technikailag képzett munkások és szakemberek száma, s ennek következtében változás történt az értelmiség társadalmi helyzetében is. Az anyagi termelésben foglalkoztatott műszaki dolgozók egyre inkább a munkásosztály részét képezik. Ez a folyamat a beszámoló szerint nem befejezett, de a tendencia a hagyományos értelemben vett munkásosztály közeledése a műszaki értelmiséghez.³¹

Az NDK-ban is főként a tudományos-műszaki forradalom vetületében foglalkoztak a munkásosztály fogalmával. Hangsúlyozzák a műszaki értelmiség, a technikusok és mérnökök, valamint a hagyományos értelemben vett munkásosztály közeledését.³² A kérdésről részletesen szólott az NSZEP 1967 áprilisi VII. kongresszusán Walter Ulbricht elvtárs is. Referátumának központi kérdése volt, hogy a kibontakozó és erősödő tudományos-technikai forradalomnak a munkásosztály legyen a gazdája. Ő is megemlíti a munkásosztálynak azt a különösen magas képzettségű és szakképzettségének jellegét

³⁰ Socialni struktura socialistické společnosti. Id. mű, 414. old. R. Richta és munkaközössége a „Valaszuton a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései” című könyvben (Kossuth Könyvkiadó 1968.) közvetve, de ugyancsak rendkívül érdekes gondolatokat ad a fentebb ismertetett cseh álláspont megértéséhez.

³¹ Lásd Csehszlovákia Kommunista Pártjának XIII. kongresszusa. 1966. május 31. június 4. Bratislava 1966. 104–105. o.

³² Lásd Kurt Weidig: Neuerer in der technischen Revolution. Dietz Verlag 1965 – Kurt Lungwitz egy korábbi cikkében a munkásosztályhoz sorolja az üzemi és az alkalmazotti értelmiséget is. („... az értelmiséget nem jellemzi a termelőeszközökhöz való egységes viszony, így ami például az alkalmazotti értelmiséget illeti, az nem különbözik ezen a téren a munkásosztálytól”). Ezen az alapon bizonyítja, hogy a német munkásosztály létszáma több mint 6 millió. (Kurt Lungwitz: Zur Erforschung der Klassenstruktur und ihre statistische Erfassung in der DDR. Wirtschaftswissenschaft, 1962. 7. sz.)

tekintve is elűtő rétegét, amely elérte a technikus-mérnöki színvonalat, vagy pedig mint technikus, mérnök dolgozik valamilyen magas képzettséget és műszaki tudást igénylő gép mellett.³³

Bulgáriában e kérdéssel legtovább Marko Markov foglalkozik. Ő „munkás-intelligenciának” nevezi a munkások legképzettebb rétegét (brigádvezetők, mesterek, élenjáró-újító dolgozók stb.) és hangsúlyozza közeledésüket a műszaki dolgozókhoz.³⁴

A *jugoszláv* szerzők is sokat foglalkoznak a munkásosztály kérdéseivel. Álláspontjuk igen sokszínű. Ivan Perić cikkében bőszesen idézve Marxot – nagyjából arra a következtetésre jut, hogy osztályszempontból igen előrehaladott a hagyományos munkásosztály és a műszaki értelmiség összeolvadási folyamata. Ugyanitt a szerző hivatkozik a jugoszláv alkotmány egyes megállapításaira is. A Jugoszláv Szocialista Föderatív Köztársaság Alkotmányának kidolgozásakor az a felfogás érvényesült – mondja –, amely a jelenkori jugoszláv társadalom munkásosztályának fogalmát kibővíti, s melynek értelmében „a társadalmi munka ma felöleli és összekapcsolja a munka folyamatában az embereket a szakképzetlen munkásoktól azokig, akik intézetekben, kórházakban, művelődésügyi szolgálatban, igazgatási szervekben stb. dolgoznak. Ennek következtében a munkásosztály fogalma valójában felöleli az összes dolgozókat, akik részt vesznek a munka társadalmi folyamatában és a szocialista gazdasági viszonyokban.”³⁵ Más szerzők ezzel szemben a munkásosztályon a társadalom azon részét értik, amely „a termelés társadalmi eszközeit irányítja és az anyagi termelés szférájában a fizikai alfunkciót látja el. Ezek a »közvetlen termelők« az alapanyagtermelő

³³ Lásd *Neues Deutschland*, 1967. április 18.

³⁴ Lásd *M. Markov*: Szocialno-klasovite izmenenija v NRB v perioda na izgrazhdane na razvito szocialisticeszko obszesztvo. Szofija 1965. 147–148. old. Ugyanezt hangsúlyozza *H. Krimszev*: Problemi na raszpredelenieto na szredsztvata za vozproizvodstvo na rabotnata szilo. *Novo Vreme*, 1965. 2. sz.

³⁵ Lásd *I. Perić*: Struktura, položaj i uloga radnicke klase. *Socijalizam*, 1966. 3. sz. 373–378. old.

és feldolgozó iparban, valamint a társadalmi jellegű mezőgazdasági birtokokon.”³⁶

Jon Pacuraru román szerző vitába száll azokkal a nézetekkel, amelyek a kiskereskedelemben dolgozókat a nem termelő szférába javasolják besorolni. Szerinte a nagykereskedelemben pontosan ugyanolyan dolgozók foglalkoznak az áruk megóvásával, akiknek munkáját termelőmunkának kell tekinteni. Véleménye szerint semmiben sem változhat a megítélés csak azért, mert azt a munkát a kiskereskedelem egy eladója végzi.³⁷

F. I. Belaure román szerző cikkéből is ilyen, a munkásosztály fogalmát szélesítő álláspont olvasható ki. Hangsúlyosan megállapítja, hogy a munkásosztálynak új osztagai alakulnak ki a mezőgazdaságban, amelyeket elsősorban a gépállomások és állami gazdaságok traktorosainak és szerelőinek ezrei képviselnek.³⁸

M. Biji román akadémikus a munkásosztály fogalmát a klasszikus értelemben használja. Az általa közölt statisztikából kiderül, hogy az értelmiséget elkülöníti a munkásosztálytól, és a műszakiakat (mérnökök, technikusok), a közgazdászokat is egyértelműen az értelmiséghez sorolja.³⁹

Bár – mint látható – vannak bizonyos eltérések a különböző szocialista országok ideológusainak álláspontja között a szocialista társadalom munkásosztályának fogalmát, határait illetően, abban teljesen egységesek, hogy a munkásosztályon mindenekelőtt a hagyományos munkásokat, az állami szektor fizikai dolgozóit értik, hogy a munkásosztály gerincének az ipari munkásságot, különösen pedig annak legkoncentráltabb, a nagyiparban foglalkoztatott részét tekintik.

³⁶ A. Dragičević: Treba nam proizvodnička struktura liberalnog socijalizma i naučna teorija koja pridonosi njenom formizonju i raznionju. Nase Teme, 1965. 7. sz. 1039. old.

³⁷ Lásd J. Pacuraru: Cu privire la muncă productivă și neproductivă în socialism. Lupta de Clasa, 1966. 12. sz.

³⁸ Lásd F. I. Belaure: Considerații cu privire la structura socială în etapa actuală. Probleme Economice, 1965. 12. sz.

³⁹ Lásd M. Biji: Schimbări în structura socială a populației. Probleme Economice, 1966. 4. sz.

Minden szocialista országban – noha nem egyforma súllyal – hangsúlyozzák a hagyományos értelemben vett munkásosztály és a műszaki értelmiség közeledését, egyes rétegeinek összeolvadását, a köztük levő határvonal elmosódását. Erről azonban az ipari, technikai szempontból legfejlettebb országokban is csak úgy esik szó, mint tendenciáról, folyamatról, nem mint már létrejött állapotról.

A legnagyobb eltérés az anyagi termelésben foglalkoztatott irodai, adminisztratív személyzet, köztük a vezető beosztásúak (vállalati szintig) osztályhelyzetének megítélésében tapasztalható. A fejlett kapitalista országok munkásosztályáról a „Béke és Szocializmus” szerkesztőségében 1961-ben lefolyt vitában e dolgozók többségét a munkásosztályhoz sorolták, az ott elhangzott érvek egy része bizonyos szempontból a szocializmusra is vonatkoztatható. Egyéb szempontból is indokoltnak tűnik úgy meghúzni a szocialista országok munkásosztályának határait, hogy ide soroljuk az üzemi adminisztratív, irodai alkalmazottakat is, sőt (vállalati szintig) a nagyrészt munkából lett üzemi vezető apparátust is. Az e kérdés körül folyó vitákat azonban még nem tekintjük befejezettnek.

5. Néhány elvi-politikai következtetés

A munkásosztály fogalmának, kiterjedésének helyes meghatározása nem elvont, és nem csupán teoretikus szempontból jelentős feladat. Nem is egyszerűen csak a munkásosztály helyzetének vizsgálatához szükséges „műhelytanulmány”. A kérdés megoldása számos elvi és gyakorlati politikai következtetés levonására is alkalmas.

A munkásosztály történelmi hivatása az osztály nélküli kommunista társadalom megteremtése. E történelmi feladat megoldása szempontjából nem közömbös az osztály fejlődése: létszáma, a lakosságon belüli aránya, ágazati és szakképzettség szerinti összetétele, koncentrálttsága, lakóhely, társadalmi eredet szerinti rétegződése stb. Mindezekre a kérdésekre nem

térhetünk ki részletesen, néhány fontos következtetés azonban a leírtakból is adódik.⁴⁰

Szóljunk itt mindenekelőtt arról, hogy *megnőtt a munkásosztály létszáma, lakosságon belüli aránya*. A munkásosztály vezető szerepe, a munkásosztály és a parasztság szövetsége, szélesebben a munkásosztály és a nem proletár dolgozó osztályok szövetsége lényegét tekintve azonos célt szolgál minden szocializmust építő országban. De megvalósulása mást jelent ott, ahol a lakosság kisebbsége és mást ott, ahol a lakosság többsége tartozik a munkásosztályhoz.

Ebből a szempontból nézve nem közömbös a proletariátus összetétele sem. Így pl. a felszabadulás előtt is a proletariátus volt a magyar társadalom legnagyobb osztálya, de az agrár-proletariátus volt a legnagyobb létszámú munkáscsoport. A munkásmozgalom fő bázisát jelentő ipari munkásság nagyságrendben a második helyen állt csupán, s az ipari munkások jelentős része kisipari munkás volt.⁴¹ Az ipari munkásság a szocialista építés során a munkásosztály legnagyobb létszámú osztaga lett, és jelentős minőségi fejlődésen ment át. Ez megnövelte jelentőségét a termelésben, a politikában és a társadalomra gyakorolt hatását.

A munkásosztály fejlődésének fontos minőségi mutatója, hogy az iparba áramló nagy tömegű szakképzetlen munkaerő ellenére – átmeneti romlás után – *javult a munkásosztály szakképzettség szerinti összetétele*. Ez a körülmény nemcsak a munkásosztálynak mint a legnagyobb termelő osztálynak jelentőségét növeli, hanem kihat műveltségére, életformájára és erkölcsére, sőt politikai állásfoglalására is. A szovjet szociológusok vizsgálták a különböző szakképzettségű munkások társadalmi aktivitását, és megállapították, hogy azok a magasan

⁴⁰ E kérdéssel részletesen foglalkozik a Társadalomtudományi Intézet sorozatában később megjelenő tanulmány Illés János és Szabo Béla tollából.

⁴¹ Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a munkásosztály aránya a lakosságon belül 51 % volt; az ipari munkásságé kb. 18 %, s az ipari munkásoknak kb. 40 %-a kisipari munkás volt. A kérdés részletes elemzését lásd Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kossuth Könyvkiadó 1968.

képzett szakmunkások, akiknek tevékenységében messzemenően egyesül a szellemi és fizikai munka, élenjárnak a társadalmi aktivitásban is. Köztük a párttagok aránya 19,6%, a Komszomol-tagok aránya 23,2%. A segédmunkások között ez az arány 3,7%, illetve 10,1%.⁴²

A munkásosztály tekintélyét növeli az a folyamat, amely a társadalmi és technikai fejlődés hatására egyik rétegévé teszi a műszaki dolgozókat, az üzemi technikusokat, mérnököket. A termelőerők fejlődése tovább erősíti ezt a réteget, növeli jelentőségét a termelésben, amint azt a fejlettebb szocialista és kapitalista országok példája is mutatja.

A nem fizikai munkások arányának növekedése nálunk is napirendre tűzte és tűzi a hagyományos értelemben vett munkásosztály és a műszaki dolgozók egységének további szorgalmazását, erősítését. Jelenleg azonban még nemcsak különbség, hanem bizonyos ellentét is található a két réteg között. A fizikai munkások között időnként jelentkező értelmiség-ellenesség részben rossz hagyomány, de „objektív alapja” is van. Az olyan megnyilvánulások, hogy „még mindig a műszakiak dirigálnak”, ők kapják a „nagy pénzt”, míg a „munkás” dolgozik – kissé demagóg kifejezései annak a ténynek, hogy a műszakiak általában kisebb-nagyobb vezető beosztásban dolgoznak, és többnyire magasabb fizetést is kapnak, míg a fizikai munkások a dolog természeténél fogva az üzemben végrehajtó feladatot látnak el – többnyire alacsonyabb fizetésért.

Az irodai dolgozókkal szemben megnyilvánuló ellenszenvnek is vannak „objektív okai”. Az irodai dolgozók általában jobb munkakörülmények között, kevesebb fizikai erőfeszítéssel dolgoznak. Egyes munkások úgy vélik, hogy „a munkások tartják el” a – néha valóban felesleges számú – tisztviselőt; bennük látják megtestesülni a munkásokat sújtó bürokráciát. Különös, hogy az irodai dolgozók ma még – a fizikai munkásoknál alacsonyabb átlagfizetés ellenére is – az irigyelt kategóriák közé tartoznak, s a munkát vállaló fiatalok – különö-

⁴² O. Skaratan: Szocialnaja sztruktura szovjetszkovo rabocsevo klassza. Voproszi Filozofii, 1967. 1. sz.

sen a középiskolát végzettek – jó része, ha nem tanul tovább, tisztviselő, irodai dolgozó szeretne lenni. Míg a műszakiakkal szembeni ellenszenvben – ha néha áttételesen is – a *vezető és a vezetett ellentéte* jut kifejezésre, a munkás és tisztviselő ellentétének lényege a közfelfogásban a *termelő és a közvetlenül nem termelő ellentéte*. (Ezt sajátosan igazolja például az az újkeletű ellentét, amely helyenként a termelőszövetkezetek adminisztratív dolgozói és a tsz-parasztok között kialakult.)

A Budapest VIII. kerületében és a ráckevei járásban végzett, már említett szociológiai felmérés érdekes képet ad arról, hogyan vélekednek helyzetükről az általunk munkásnak tartott műszaki dolgozók. Kiderült, hogy általában nem érzik magukat irigylésre méltó helyzetben. A „maszekokhoz”, egyes más értelmiségi szakmákhoz és egyes jobban kereső munkásrétegekhez képest keveslik a fizetésüket, anyagi megbecsülésüket, s ebben van bizonyos igazság. Előfordul ugyanakkor nem ritkán saját szerepük ösztönös túlbecsülése is, valamiféle gőg. Ebben néha a sajtóagitáció is hibás, mert gyakran elvileg hangsúlyozza a munkásosztály vezető szerepét, de konkrét esetekben nemegyszer azt bizonygatja, hogy adott helyen *minden* a műszakiakon múlik.

E kategória legöntudatosabb részét a fizikai munkásból lett műszakiak képezik. Ez kifejezésre jut abban is, hogy többségük ma is munkásnak tartja magát. A munkásosztály vezető szerepét helyeslik, de ezt közülük egyesek úgy értelmezik, hogy az azonos az ő vezető szerepükkel, hiszen szerintük éppen ők a munkásosztály kiemelkedő tehetségű, politikailag is legöntudatosabb elemei. Ahhoz, hogy egy munkás mérnökké váljon, valóban kiemelkedő értelmi és jellembeli képességekre, óriási akaraterőre – de nem utolsósorban a szocialista rendszer győzelmére volt szükség (vajon lehetett volna-e nagy számban munkásokból mérnök a Horthy-rendszerben?). Az említett nézetekben tehát tagadhatatlanul bizonyos meglevő tények hibás értelmezéséről van szó. E nézetek keletkezésének azonban nincs igazi alapja. Világos, hogy aki fizikai munkásból lett mérnök, emiatt nem vált kevésbé öntudatos tagjává társadalmunknak. Az osztályhovatartozás és a politikai értékelés nem azonosítható. Az elmondottak csupán azt támaszt-

ják alá, hogy munkásnak tekintsük az üzemi műszakiakat, de azt semmiképpen, hogy a munkásosztály vezető szerepét a műszakiak vezető szerepével azonosítsuk. A munkásosztály derékhada ma is a fizikai munkásság – és ez a megállapítás nem a „szellemi munkások” ellen irányul, pusztán azt fejezi ki, hogy a *fizikai munkások tömegüknél, a termelésben és a társadalomban játszott szerepüknél fogva ma is a legtipikusabb munkások.*

A fizikai és szellemi munkások, a hagyományos értelemben vett munkásosztály és a műszaki, irodai dolgozók összeolvadása tehát még nem fejeződött be; ez a folyamat a szocialista társadalom további tökéletesedésével, a technikai fejlődés meggyorsulása alapján a jövőben megy végbe.

A munkásosztály fogalmának, kiterjedésének, összetételének – azaz a valóságos, nem pedig az elképzelt és gyakran idealizált munkásosztálynak – megismerése hozzájárul az osztály és a párt viszonyának pontosabb meghatározásához is.

A jelen anyagról folytatott vitában is felvetődött, hogy a munkásosztály fogalmának itt adott meghatározása – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a munkásosztály társadalmi eredetét tekintve is jelentősen megváltozott – nem csökkenti-e a munkásosztály politikai értékét? E szerint a meghatározás szerint ugyanis – végletes példát véve – mai helyzete szerint munkásnak számíthat a volt kispolgár vagy akár kizsákmányoló is, s ugyanakkor nem számít annak az a munkásból lett értelmiségi vagy vezető, aki a munkásosztály elitjéhez tartozott. Éppen ez az első pillanatra valóban meglepőnek látszó megállapítás adhatott tápot az olyan nézeteknek, hogy különböztessük meg a munkásosztály fogalmát politikai szempontból a termelőmunka szempontjaitól, sőt még bizonyos érzelmi momentumok alapján is.

Korábbi fejtegetéseinkben már rámutattunk, hogy ezzel veszélyes útra térnénk, tág teret adnánk a szubjektivismusnak. Az osztályhelyzet objektív tény, mint ahogy objektíve adott mai munkásosztályunk összetétele, tudata, politikai-eszmei színvonala is. A párt politikája csak akkor lehet helyes, ha ezzel a valóságos, meglevő, nem pedig egy elképzelt vagy konstruált munkásosztállyal számol. A munkásosztály az át-

meneti felhígulás után ma egyre érezhetőbben stabilizálódik, szilárdul. Lehetséges, hogy sokszorta megnövekedett tömegénél fogva egyeseknek úgy tűnt, hogy egészében rosszabb a róla formálható összkép, mint régen. De ez felületes, megalapozatlan vélekedés. Gyakran megesik, hogy a mai munkáosztály milliós tömegét a felszabadulás előtti korszak legöntudatosabb tíz- vagy százezer munkásával hasonlítják össze. Érthető, hogy az ilyen összehasonlítás mindig a mai munkáosztályról mutat relatíve rosszabb képet. Csakhogy a Horthy-Magyarország proletariátusa nem csupán a pár ezer kommunistából és a mintegy százezernyi szociáldemokrata szervezett munkásból állt, hanem tömegével olyanokból is, akik a legelemibb munkás-öntudatig sem jutottak el. Ha jelenlegi munkáosztályunk *átlagát* a tőkés korszak átlagmunkásához viszonyítjuk, merőben más és alapjában biztató a kép.

A munkáosztály osztálytulajdonságai nem minden egyes munkásban, hanem az osztály egészében jutnak kifejezésre. A munkáosztályhoz tartozás – mint már utaltunk rá – nem jelent eleve világnézeti szilárdságot, s fordítva, a más osztályhoz, réteghez való tartozás sem jelent közömbös vagy eleve ellenséges beállítottságot, mint ahogy az ellenforradalom előtti korszak káderpolitikája feltételezte. Ninc helye ezért hamis mitizálásoknak. A reális megítélés semmívei sem csökkentik a munkáosztály egészének történelmi szerepét, de segít helyreigazítani a téveszméket, és segíti a munkáosztályon belüli fokozottabb nevelőmunkát is. A munkások megkülönböztetett kezelése – bizonyos szempontból – persze a jövőben is feltétlenül indokolt.

A munkáosztály határainak, kiterjedésének megállapítása szempontjából – a tulajdonhoz való viszony és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely döntő kritériuma mellett – nagy jelentősége van a *termelőmunka* helyes marxista meghatározásának. A „Béke és Szocializmus” hasábjain 1961-ben folytatott vitában az anyagi termelésben foglalkoztatott mérnököknek, technikusoknak, irodai dolgozóknak a munkáosztályhoz sorolása mellett az egyik fő érv éppen az volt, hogy az említett dolgozók – amellet, hogy kizsákmányoltak – marxi értelemben véve termelőmunkások is. Az említett ré-

tegnek a munkásosztályhoz sorolása a szocialista társadalomban is szoros kapcsolatban van a termelőmunka meghatározásával.

Marx ellene volt annak, hogy minden munkát termelőnek tartsanak a kapitalizmusban. Bár nem foglalkozott a termelőmunka fogalmával a szocialista viszonyok között, „A polgárháború Franciaországban” című munkájában utalt arra, hogy nemcsak a munkamegosztás fejlődése, hanem a proletariátus hatalomra jutása is változást hoz a termelőmunka fogalmának értelmezésében. Azt írja, hogy amint a munka felszabadul, minden ember munkás lesz, *és a produktív munka nem lesz többé osztálytulajdonság*.⁴³ Nagyon értékes útmutatás ez, amely arra utal, hogy a termelő- és nem-termelőmunka osztályszempontból történő kezelésének (ami a kapitalizmusban a termelőmunkások és az élősdik burzsoá szembenállásának egyik kifejezője volt) a munkásosztály győzelme után nincs vagy legalábbis csökken a jelentősége. A szocialista gazdaság magas szintű társadalmasítoottsága, a munkamegosztás fokozódása miatt egyre nehezebb lesz megállapítani: ténylegesen ki a termelőmunkás. A tudomány közvetlen termelőerővé válása például azzal jár, hogy a tudós, a kutató tevékenysége egyre szorosabban kapcsolódik a termelőmunkához. Úgyszintén nem tagadható a proletárdiktatúra államának sajátos, gazdaságsszervező funkciója, a gazdasági jellegű minisztériumokban, a Tervhivatalban, a gazdasági vezetésben dolgozók (akiket az anyagban nem soroltunk a termelőmunkát végző, a nemzeti jövedelmet gyarapító dolgozókhoz) tevékenységének jelentősége az anyagi termelés szempontjából.

Mivel a termelőmunka fogalma a szocializmusban még nem kielégítően tisztázott kategória, csupán annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy ellene vagyunk annak, hogy már a szocializmusban szinte minden hasznos munkára kiterjesszük a termelőmunka fogalmát. Ugyanakkor úgy véljük, hogy perspektivikusan ez a fogalom ténylegesen kibővül, és ezt

⁴³ Lásd *Marx-Engels: Válogatott művek I.* Kossuth Könyvkiadó 1963. 518. o.

ugyancsak fontos látni. Ezért nem érthetünk egyet azzal, hogy termelőnek – a szó köznapi értelme szerint – csak a közvetlen termelőt, az ipari és mezőgazdasági fizikai munkást tekintsük.

A munkásosztály fogalmáról szóló fejtegetésünkéből több fontos következtetés adódik a társadalmi struktúra helyes meghatározására is. Az egyik, hogy a szellemi és fizikai munka megkülönböztetését alaposan kikezdte az idő, a technikai fejlődés. Ennek a fejlődésnek az eredményeként a hagyományos értelemben vett fizikai foglalkozások dolgozóinak nagy része – főleg a fejlettebb országokban – ma már igen nagy mértékben szellemi munkát végez.⁴⁴

Ugyanakkor az értelmiségiek és irodai dolgozók egy része az irodai munka gépesítésével kapcsolatban egyre inkább gépkezelővé válik, s hovatovább alig lehet megkülönböztetni egy automata gépsor kezelőjétől, aki hagyományos értelemben fizikai munkás, míg az előbbieket régi elképzeléseink szerint szellemi dolgozók. Szakítani kell tehát azzal a téves, de Magyarországon – ahol az irodai munka „úri” foglalkozásnak számított – igen elterjedt állásponttal, amely szerint a szellemi munka azonos az értelmiségi munkával. Valójában a szellemi – tehát nem közvetlenül (kézzel) – munkát végzők jelentős része kisebb képzettséget kívánó munkát végez, mint az ipari szakmunkások zöme. *A magunk részéről ezért értelmiségi munkának csupán az alkotó munka különböző formáit, a különböző vezető munkakört betöltő dolgozók tevékenységét és az olyan beosztott jellegű munkát számítjuk, amely különleges szakképzettséget kíván.*

A statisztikai gyakorlat az értelmiséget gyakran azonosítja a diplomát szerzett emberekkel. Ez sem helyes, sőt egyre kevésbé helyes, hiszen számos diplomás (mondjuk, mert nem akar falura menni) nem értelmiségi munkakörben dolgozik. Másfelől átmeneti viszonyaink megkövetelték, hogy diploma nélkül is értelmiségi munkakörben foglalkoztassunk volt munkásokat és parasztokat. Ezek egy része azóta diplomás lett, sokan közülük viszont formális iskolai végzettséggel nem

⁴⁴ Szovjet kutatók kimutatták például, hogy egy modern öntődében az acélöntő munkájának kb. 60%-a szellemi munka.

rendelkeznek, de megszerezték a munkájukhoz, funkciójuk eredményes betöltéséhez szükséges szakképzettséget, és valódi értelmiségi munkát végeznek. E kérdés tisztázása nem tartozott kutatási témánkhoz, s erre itt nem is vállalkozhatunk. A szoros összekapcsolódás miatt csupán utaltunk néhány összefüggésre azzal, hogy e kérdés elemzésére később vissza kell térnünk. Úgy véljük, vitathatatlan: az értelmiséghez sorolásnál a munka jellegéből kell kiindulni.

*

A szocialista építés időszakában a munkásosztály létszáma, a lakosságon belüli aránya, koncentrálttsága megnőtt. Javult ágazati és szakmai összetétele, előrehaladt a munkásosztályba özőnlő dolgozók integrációja. A népgazdaság, az ipar intenzív fejlesztésére való áttérés növeli a munkásosztály homogenitását, s biztos alapot nyújt további felemelkedéséhez.

Korábban a hatalom meghódítása, a vezetők tízezreinek kiemelése a munkások soraiból kézzelfogható és gyors, a munkások és mindenki számára érthető, lelkesítő dolog volt. Óriási jelentőségű, hogy a munkások és alkalmazottak reáljövedelmét viszonylag alacsony szintről – 1949 és 1965 között – sok nehézséget és hibát legyűrve mintegy kétszeresére növeltük. Megtörtük az uralkodó osztályok kulturális monopóliumát, történelmi igazságot szolgáltatunk az iskoláztatás terén a munkásosztálynak és a parasztságnak.

Számos feladat megoldása azonban még csak elkezdődött. A munkásosztály további felemelkedésének mai feladatai hosszabb időre szóló, szívós munkát követelnek. Ezek felismerését és meghatározását is szolgálhatja a munkásosztály fogalmának, helyzetének pontosabb ismerete.

Politikailag a feladat a munkásosztály vezető szerepének következetesebb megvalósítása. Ez döntően a párt vezető, irányító szerepében jut kifejezésre, továbbá abban is, hogy a kulcspozíciókban munkásból lett vezetők, a munkásosztály fiai vannak. A munkásosztály vezető szerepének megerősítése megköveteli a ma is munkásként dolgozók véleményének, álláspontjának fokozottabb figyelembevételét, érvényesítését, a

szocialista demokrácia kiterjesztését. Ebből a szempontból is óriási jelentőségűek az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatos, a szakszervezetek jogkörének bővítésére, a szocialista demokrácia fokozására tett intézkedéseink. Kulturális és politikai szempontból felemelkedő munkásosztályunk egyre inkább igényli, szocialista építésünk egyre inkább megköveteli a munkástömegek fokozottabb bevonását az ügyek intézésébe a közélet minden területén.

A munkásosztály továbbra is társadalmunk döntő ereje. Mindenekelőtt az ő vállain nyugszik a párt politikájának következetes és maradéktalan megvalósítása. Elemzéseink és vizsgálódásaink szemléletesen és újból bebizonyították, hogy a munkásosztály, miközben átalakítja a társadalmat, átalakul, önmagát is átformálja, egyre inkább alkalmassá válik a társadalom vezetésére, sikerrel felel meg a követelményeknek.

Felhasznált irodalom*

- A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936–1962 Szerkesztette Vass Henrik Kossuth Könyvkiadó 1966.
- Az MSZMP IX. kongresszusa Kossuth Könyvkiadó 1967
- Az SZKP XXIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1966.
- Ágoston László*: Az ember és a technika Kossuth Könyvkiadó 1965
- Berényi József*: Foglalkoztatottság és életszínvonal Kossuth Könyvkiadó 1967.
- Burger Kálmánné*: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.
- Csizmadia Ernő–Nagy Sándor–Zsarnóczai Sándor*: Az egységes szocialista szervezeteti parasztszféra kialakulása. Kossuth Könyvkiadó 1966.
- Engels, Friedrich*: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. *Marx–Engels Művei*. 20. köt. Budapest 1963.
- Engels, Friedrich*: A munkásosztály helyzete Angliában. *Marx–Engels Művei*. 2. köt. Budapest 1958.
- Engels, Friedrich*: A természet dialektikája. *Marx–Engels Művei*. 20. köt. Budapest 1963.
- Erdei György*: A személyes fogyasztás szerkezeti változásai. Kossuth Könyvkiadó 1967.
- Falusné Szikra Katalin*: A technikai fejlődés és az ipari munka. Kossuth Könyvkiadó 1961.
- Fischer, Ernst*: A fiatal nemzedék problémái. Gondolat 1964.
- Hegedüs András*: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó 1966.
- Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Kossuth Könyvkiadó 1964.
- Korunk világ gazdasága. 2. köt. A fejlett tőkésországok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.
- Lakos Sándor*: A szocializmus alapjainak lerakása. Kossuth Könyvkiadó 1963.
- Lenin, V. I.*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. *Lenin Összes Művei*. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.
- Marx, Karl*: Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke” IV. könyve). Első rész. Budapest 1958.
- Marx, Karl*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. *Marx–Engels Művei*. 8. köt. Budapest 1962.
- Marx, Karl*: Osztályharcok Franciaországban 1848–1850-ig. *Marx–Engels Művei*. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962.
- Marx–Engels*: A német ideológia. *Marx–Engels Művei*. 3. köt. Budapest 1960.

*Az irodalomjegyzék nem tartalmazza azokat a műveket, amelyekre a szövegben, illetve a lábjegyzetekben hivatkozás történt.

Mezsdunarodnaja Naucsnaaja Konferencija. 50 let oktjabrja i mezsdunarodnij rabocsij klassz. (Razvityije rabocsevo klassza za 50 let i evo vozgyeajtszviye na mirovoje revoljucionno-oszvobogyityelnoje dvizsenyije.) Moszkva 1967. Dokladi i szoobscsenyija.

Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó 1959.

Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Akadémiai Kiadó 1967.

Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Kossuth Könyvkiadó 1960.

Statisztikai Évkönyv, 1966. Központi Statisztikai Hivatal 1967.

Szántó György: A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai. Kossuth Könyvkiadó 1965.

Sztruktura rabocsevo klassza kapitalisztyiceszkih sztran. Pod obscej redakciej A. M. Rumjanceva. Prága 1962.

Történelmi materializmus I–IV. köt. MSZMP KB Pártfőiskolája. Filozófiai Tanszék. Budapest 1966. (Jegyzet.)

Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó 1965.

О понятии рабочего класса

Резюме

Данная работа — наблюдаемые в европейских социалистических странах стремления, и дискуссии, которые протекают в прогрессивных кругах капиталистических стран по этому вопросу, а также их результаты — представляет собой попытку дать такое марксистское определение понятия рабочего класса социалистического общества, которое отвечает требованиям современности.

В работе устанавливается, что с одной стороны социалистическое преобразование общества, а с другой стороны, научно-технический прогресс, оказали крупное влияние на рабочий класс, на его общественное положение, общественные функции и взаимоотношения с другими частями общества. Все это однако, не получило надлежащее признание ни в сфере общественного мнения, ни в области научной, например статистической, социологической литературы, в литературе по теории общества. Живо действует ещё такой подход, который только физических рабочих промышленности рассматривает в качестве рабочих, и тем самым, суживается научное понятие рабочего класса, которое уже в эпоху капитализма гораздо шире этого и тесно связано с развитием разделения труда и технического прогресса. В то же время, и в нашей стране не является редкостью такое преувеличение происшедших в ходе социалистического строительства общественных сдвигов, которое уже сейчас придаёт только несущественное значение классовым различиям.

Автор — анализируя классическую и современную литературу своей темы — непрестанно подчёркивает, что и марксистское понятие рабочего класса, отвечающее требованиям современности, не может рассматриваться как некий, раз на всегда данный, твёрдый шаблон. Как при капитализме, так и в условиях социализма содержание и внутренняя структура этого понятия определяются конкретным ходом исторического процесса.

В вводной части своей статьи, автор детально останавливается на теоретической и политической актуальности данной темы, а также на вопросе о том, какие непосредственные последствия могут вытекать из выяснения этой проблемы.

Глава первая данной статьи стремится разобраться в некоторых, связанных с данной темой, фундаментальных вопросах общественной структуры, определяя существенные различия между обществом капиталистическим и социалистическим. Дается очерк тех изучений, которые имели место во взаимоотношениях между различными классами и слоями. Устанавливается, что в условиях Венгрии понятие общественного класса к настоящему времени ещё сохранило свою содержательность как понятие об-

ственных наук (хотя классы социалистического общества по своей сущности различаются от классов и классовых отношений, имеющих место в антагонистических обществах) и, поэтому, классовые различия могут быть изучены по ленинским критериям.

Различия между рабочими и крестьянами вытекают из не-одинокого уровня и пути развития производительных сил промышленности и сельского хозяйства. Роль социалистических отношений собственности в формировании общественной структуры не снизилась, а подверглась модификации. Превратившись в социалистические, однотипные отношения, две формы собственности функционируют и в качестве фактора тенденции к сближению различных классов и слоев, однако, они и в настоящее время продолжают действовать одним из факторов существующих классовых различий.

В главе втором — в связи с произошедшими в условиях современного капитализма структурными сдвигами — дается анализ изменения состава рабочего класса, а также критика теории буржуазной социологии об образовании «нового среднего класса».

Автор устанавливает, что в условиях развитого капиталистического общества рабочий класс впитывает в себя новые слои общества. Он обращает внимание читателей на последовательное применение марксовой мысли о «совокупном рабочем» к условиям современного капитализма, а также на неправильные толкования этой мысли, встречающиеся в опубликованной до сих пор литературе. Подробно анализируется международная литература по этому вопросу.

Глава третья — представляющая наиболее существенную часть всей работы — тщательно рассматривает процесс социалистического общества и в рамках этого процесса — те сдвиги, которые произошли в составе и общественном положении венгерского рабочего класса. Автор устанавливает, что, по сравнению с тем положением, которое имело место до освобождения страны, когда по своей численности сельскохозяйственный пролетариат представил наибольший удельный вес внутри рабочего класса, численность промышленных рабочих в результате индустриализации возрастала чрезвычайно высокими темпами и промышленные рабочие продвигались на первое место и по своему численному весу. Учитывая результаты индустриализации, относительного прогресса техники, развития и концентрации в государственном секторе различных отраслей народного хозяйства, а также достигнутые результаты развития в области сознания, «границы» широты охвата понятия рабочего класса, и дать определение современного рабочего класса как класса работников государственных предприятий в области промышлен-

ности, транспорта, строительства, торговли, сферы ремонта и услуг, а также сельского хозяйства, включая и подавляющую часть административно-технических служащих этих предприятий. При этом, имеется в виду, что слияние последних слóев с рабочим классом в традиционном смысле является процессом, который завершается в ходе совершенствования социалистического общества и дальнейшего прогресса техники.

Указанная глава обзореает дискуссии о понятии производительного труда при социализме и отмечает, что ни расширительное, ни суженное толкование этого понятия не может быть принятым за правильный во всех отношениях критерий для разграничения общественных классов.

При этом, и впредь приходится разграничить понятие интеллигенции как относительно самостоятельного слоя, с учётом её особой роли не только в сфере производства, но и в развитии и распространении науки и культуры, а также в здравоохранении, управлении и т. д.

В заключении, работа занимается политическими последствиями, вытекающими из предложенного определения понятия рабочего класса и подчёркивает необходимость глубокого, конкретного изучения положения, внутренней стратификации и перспектив рабочего класса (работа сама — один из продуктов таких исследований, проводимых в Институт Общественных Наук при ЦК Венгерской Социалистической Рабочей Партии) и приходит к тому выводу, что ни объективные изменения, ни их познание не затрагивают передовую роль рабочих крупной промышленности, стержня всего рабочего класса в строительстве социализма.

On the concept of the working class

Résumé

The paper attempts to define the concept of the working class in socialist society in an up-to-date, Marxist manner, taking into account the endeavours existing in the European socialist countries, the discussions going on in progressive circles in the capitalist countries and the results of these.

It establishes that the working class, its position in society, its social function and its relations to other parts of society have been greatly influenced on the one hand by the socialist transformation and on the other hand by technical-scientific progress. But neither public opinion, nor the scientific, e. g. statistical, sociological or socio-theoretical literature values all this adequately. By a still static view only the *industrial physical labourer* is considered to be a worker, limiting this way the scientific concept of the working class which even in the capitalist era has been far more extensive and closely interconnected with the development of distribution of work and with technical progress. But an overestimation of the changes which occurred in the course of the socialist construction, that the *class differences* are no longer important is not exceptional in our country either.

The author – in analysing the classical and modern literature on the subject – emphasizes throughout, that the modern, Marxist concept of the working class cannot be a rigid standard, fixed once and for all either. The contents, resp. the internal structure of the concept is determined by the actual historical process both under capitalism and socialism.

In the introduction the author discusses the theoretical political timeliness of the theme in detail and the possible direct consequences, which may arise from the clarification of the question.

In chapter I he tries to clear up some basic problems of the social structure involving the theme by defining the essential differences between capitalist and socialist societies. It draws the changes in the relations between the classes and strata. He points out, that the social class is still a scientific-sociological concept of content in presentday Hungary (though the classes under socialism differ essentially from the classes and class conditions in the antagonistic societies) and therefore the class differences may be studied according to the Leninist criteria.

The differences between workers and peasants are due to the diverse levels and ways of development of the productive forces in industry and agriculture. The role of property relations in determining the social structure has not diminished, but has become modified. By becoming socialist, these new conditions of identical type and function also act as factors of approach between the different classes and strata, yet the two forms of property act even today as factors of the existing class differences.

In chapter II the changed composition of the working class is analysed

– in connection with the structural changes, which occurred under modern capitalism – and the theory of „bourgeoisification” of bourgeois sociology is criticized.

The author states that under conditions of the developed capitalist society the working class integrates new strata. He draws attention to the Marxian idea – the concept of the „worker in general” – gaining validity under modern capitalist conditions and to the frequent misinterpretation of this idea in earlier literature. The author analyses in detail the international literature dealing with this question.

Chapter III – giving the essence of the whole study – analyses in detail the transformation process of Hungarian society, the changes in the composition of the Hungarian working class and in its position in society. The author states that compared to the pre-liberation situation, when the agrarian proletariat represented numerically the greatest strength within the working class, the number of the industrial workers grew at a fast rate due to the industrialization and occupied the first place also in its numerical strength. As a result of industrialization, the relative technical progress, the advance and concentration of the state-owned sectors in the different branches of the national economy, an objective extension of the „scope” of the working class can be established – taking into consideration the results of the development in the ideological consciousness too – and *the concept of the presentday working class may be defined as the class of the workers employed by the enterprises in industry, transport, repair, services and agriculture, including the considerable majority of the technical and office staff of the enterprises as well* noting, that the integration of these latter strata into the working class (in the conventional sense of the word) is a process approaching completion with the perfection of socialist society and further technical progress.

This chapter surveys the discussions around the concept of productive work under socialism and states, that neither the narrower, nor the wider interpretation of the same is able to give a generally proper characteristic in every respect of the separation into classes.

At the same time the concept of the *intellectuals*, as a relatively independent strata is to be separated, regarding its special role not only in production, but also in the development and propagation of science and culture, in health-protection, management, etc.

Lastly the paper deals with the political consequences arising from the proposed definition of the „working class” concept and it finds that a thorough concrete study of the position, the internal distribution in strata and the perspectives of the working class is necessary (the paper itself is a product of research work going on in the Institute for Sociological Science of the Hungarian Socialist Workers Party) and that neither the changes, which occurred in reality, nor its recognition changes the leading role played by the workers of the big industrial establishments, the backbone of the working class, in socialist construction.

Tartalom

A téma jelentőségéről	6
I. A szocialista társadalom struktúrája és a munkásosztály	13
II. A munkásosztály a mai kapitalizmusban ..	22
1. Változások a fejlett kapitalista országok proletariátusában	22
2. A munkásosztály fogalma a kapitalizmusban ...	27
III. A munkásosztály fogalma a szocializmusban	38
1. Változások a munkásosztály összetételében a szocialista építés időszakában	38
2. A munkásosztály fogalma a szocialista társadalomban	42
3. Hogyan jellemezhetjük a szocialista társadalom munkásosztályát a lenini osztálymeghatározás szerint?	51
4. A munkásosztály fogalmának értelmezése a szocialista országokban	55
5. Néhány elvi-politikai következtetés	63
Felhasznált irodalom	73
Резюме	75
Résumé	78